

1600-1700 tallets eksotiske import i det dansk-norske rige

En analyse af identitet gennem handel og forbrug af chokolade, kaffe og te i Danmark, Norge og Island

Forsideillustration fra et fransk stik. Illustrerer drikkenes oprindelse ved en kaffedrikkende araber, en tedrikkende kineser samt en chokoladedrikkende indianer. Efter Dufour 1693.

Steffen Hansen
201407234
Aarhus Universitet

Vejleder: Magdalena Ewa Naum
Middelalder- og renæssancearkæologi (KA)
03/06-2019

English summary

The title of this master thesis is '*Exotic Imports from the 17-18th Century in the Danish-Norwegian Kingdom - An Analysis of Identity Through Trade and Consumption of Chocolate, Coffee and Tea in Denmark, Norway and Iceland*'. It does not necessarily claim to be a completely representative of the state's consumption. It is an attempt to gain insight through selected case studies, which have been chosen through the consideration of the cities' tradition in post-medieval research. Therefore, the analysis is based on archaeological excavation reports and previously published research, which is why this project is only a pilot project. To achieve a greater overview, more complete investigations are necessary. Through a comparative study between the case studies representing Copenhagen, Trondheim, Oslo and Reykjavik, this project investigates how the trade and consumption contributed in creating an identity. Therefore, the research questions are as follows:

- 1) How the consumption and trade of chocolate, coffee and tea has evolved through the associated tableware in the 17th-18th century Danish-Norwegian kingdom. Including how the consumption of the tableware made of porcelain, faience and English industrial stoneware symbolizes the spread.
- 2) How is consumption and trade depicted and visualized through the archaeological and historical sources, and whether they provide consistent or conflicting information about the development of the beverages?
- 3) Is it possible to utilize a chronological approach to consumption and describe how the consumption is related to the creation of a social and cultural identity?

Using documentary archaeology, a correlation between written and archaeological sources, the method aims to present and discover how the exotic beverages came to the kingdom and how the consumption and its development affected the society. The result of this can be seen by using consumption theories as trickle-down, conspicuous consumption, emulation and the decontextualization and recontextualization process, and it is attempted to show how the trade affects the creation of a social and cultural identity. These theories show how an increased trade effected the society by increasing wealth in lower social classes. The material's contact with the lower classes removes the luxurious exclusivity of the upper class, so the creation of something new occurs. Post-medieval archaeology is a relative untouched area in most of Scandinavia with only Sweden having a tradition for the subject. This is caused by the tradition in

archaeology of either belonging to prehistoric times or medieval times up until the reformation. The sooner periods are classified as 'modern times', where the written sources become much more influential and that is why the historians and ethnologists have had a proprietary right. This should not be the case since the material culture can give a valuable insight. The division can cause confusion, since the word 'after-reformation' is conditioned by religious and political changes. In a cultural-historical context, the distinction may make sense, but in an archaeological context, the periodic division limits, since the Reformation does not create material standstill¹. The missing archaeological attention also affects the amount of available material, which also explains the choice of Copenhagen, Oslo, Trondheim and Reykjavik as case studies in the analysis. Central persons who has excavated the post-medieval material from an archaeological point of view are Rikke Søndergaard Kristensen, whose research is the Copenhagen ceramic and porcelain, while a project carried by Erik Schia studies the development in Oslo from 'the Old Town' to 'the Fortress Town' called Christiania. In Trondheim a newly published Ph.D. study from Chris McLees gives an overview of the city's material culture, while Sigríður Torgeirsdóttir's master thesis forms a comparative study between excavations from Adalstræti, Reykjavik and Bessastadir focuses on the Icelandic ceramic from the 18th-20th century.

Coffee, tea, chocolate and porcelain was a part of an international trend that was consumed by Europeans through the new exotic trade from Asia and colonization. Especially the trade with China became central and was caused by mutual interests from the Europeans and Chinese merchants. The Europeans were enjoying the new goods, that were unknown to the general public until 17th century. The trade to Europe was orchestrated by trading companies and the first one to be established in Denmark was in 1616 with Danish East India Company. The company was heavily inspired by the Dutch trade and culture, which was typical for the Danish kingdom in this period. The East India Company did not get the success that was expected from it and went bankrupt in 1729 - only to be replaced by Danish Asiatic Company three years later. The replacement caused an important change, because while East India Company used the colony on Tranquebar as a trading station, the creation of a direct trade route between Copenhagen and the Chinese trading station in Canton was established with Asiatic Company. The effects of the new company are clearly visible in the customs lists and the archaeological material. These sources unequivocally testify an initial major import of porcelain, tea and coffee, which meant an increase in consumption until reaching its peak with the florist trade around 1770-1790. The increasing trade made

¹ Jensen 1993 s. 247

Copenhagen a more important North European city, where much of the imported goods could be re-exported to countries without a transatlantic trading company. This was despite a prominent skepticism to the transatlantic trade and exotic beverages, which since the beginning of the trade in the 17th century, had influenced several scholars' attitudes. Beside these attitudes, attempts from the exerciser of power who also tried to restrict the luxury consumption to a chosen elite through regulations.

It is possible to follow some patterns by looking at Copenhagen, Trondheim, Oslo and Reykjavik. Firstly, they all follow the same material developments, where faience was the first product to get widespread. The appearance of faience was inspired by the Chinese porcelain, but it missed kaolin, also called china clay, that creates the fine soft white clay, used for making porcelain. It was therefore more like traditional European ceramic, but with a more refined look. The earliest faience is dated to the first quarter of the 17th century and came from The Netherlands. This is primarily caused by a close network between Denmark-Norway and The Netherlands, but also due to the development of Delftware that became widespread in Europe. In Copenhagen, the change in consumption of faience is caused by the opening of the factory on St. Kongensgade in 1722. The distinction testifies to maintaining the factory's monopoly, which prohibited the import of foreign faience. The monopoly caused a quite clear line in the material before and after 1722 until the factory closed in 1779. The oldest faience is particularly illustrated by the emergence of tea bowls, which indicates an early import of tea. A comparison between the case studies shows that Copenhagen immediately experienced an earlier and greater spread due to rich bourgeois class and the city's position as the kingdom's trade center. Therefore, the oldest porcelain is also from Copenhagen, just as the capital's typological material is in greater variation. A general consideration of porcelain typology shows the propagation of characteristic mass-produced objects by blue-decorated and capuchin-brown kitchenware, which seems primarily decorated with flowers and Chinese landscapes. Porcelain was a valuable product, which gradually gained its distribution and testifies the attempt at a social depiction with the production of Chinese, Danish and European porcelain. The first European porcelain are produced in 1708 at the German city Meissen, while the Danish Royal factory started its production in 1775 as a prestige project. As the consumption of Chinese porcelain gradually increased in society, it seems possible to acquire a more exclusive and luxurious porcelain with the European production. Shortly before the florist trade, faience and porcelain competition from the English industrial pottery in form of creamware and whiteware, which quickly spread and affects the consideration of forming a social identity. The case studies have different starting points due to geographical and

demographic conditions. Copenhagen was the capital of the kingdom and therefore separate from the market towns, but the trends for the trade seem to be the same, though with periodic differences. Thus, all case studies follow the same pattern showing the spread of faience, porcelain and English stoneware in chronological order. However, Reykjavik stands out, where a wider distribution is only considered to have happened after the 18th century - despite a few examples of distribution amongst an elite. Especially, the distribution goes through creamware and whiteware. The later distribution may be related to the date for establishment of Icelandic market towns and Reykjavik as the first industrialized city.

The interaction between the written and archaeological sources enables a chronological spread among coffee, tea and chocolate as well. The spread begins with tea in the 17th century, why the drink might can be associated with the earliest drinking bowls of faience and porcelain. The types of tea such as bohea and green tea are the first to obtain distribution. That's why they must be regarded as luxury items in a historical context. As a result of a greater variation in the assortment of tea, these are given an expression of a more luxury consumption, while bohea and green tea become normalized. Coffee became a competitor in the 18th century as its popularity increased. There is a lack of archaeological evidence of chocolate, but it is visible in written sources, where the beverage is assessed as exclusive. Chocolate only reaches greater prevalence in the 1800's. Comparing written sources and amount of artefact material from archaeological excavations with the 'traditional' European drinks such as beer and spirits, the exotic beverages seem to be a minority. Based on the colonial times' increasing trade and the spread of exotic pleasures, the foundation is created for modern society to consider the consumption of drinks as an integral part of European culture.

Indhold

Introduktion	7
Forskningshistorie	8
Danmark	8
Norge	11
Island	12
Historisk og efterreformatisk arkæologi	13
Dokumentarisk arkæologi	16
Teori	17
Forbrugerismens sociale og kulturelle identitet	18
Teoretisk tilgangsvinkel	19
Kulturhistorisk perspektiv	21
Europas handelsrejsende og den oversøiske etablering	21
De danske handelskompagnier	23
Ostindisk og Asiatisk Kompagni	23
Vestindisk-guineisk Kompagni	26
Islandsk handelskompagni	27
Eksotiske drikke kræver autentisk service	29
Porcelæn	30
Fajance	32
Casestudier	34
København	35
Esplanaden	37
Fajance	38
Porcelæn	41
Amaliegade 40-42	47
Fajance	48
Porcelæn	51
Rådhuspladsen	53
Sammenfatning	56
Trondheim	58
Toldlister	59

Fajance og industrielt lertøj	60
Porcelæn	62
Kongsgården	63
Første residens (ca. 1695 - 1730)	64
Anden residens (ca. 1730 – 1783)	64
Sammenfatning	66
Oslo (Christiania)	67
Toldlister	68
Oslogate 7	69
Søndre felt	70
Fajance og industrielt stentøj	70
Porcelæn	71
Revierstredet 5-7	72
Fajance	72
Porcelæn	73
Sammenfatning	75
Island	76
Adalstræti 14-18	77
Fajance	77
Porcelæn	78
Industrielt stentøj	80
Sammenfatning	82
Luksusforbrug	83
Forbrugsregulering	86
Konklusion	89
Litteraturliste	92
Bilag	101
Bilag 1) Asiatisk Kompagnis hjemkomne ladninger 1732-1807	101
Bilag 2) Genstandsmateriale fra København	101
Bilag 3) Genstandsmateriale fra Norge og Island	101
Bilag 4) Undersøgte varer fra norske toldlister	101
Bilag 5) Digt af Anders Bording fra Den Danske Mercurius 1669	101

Introduktion

Dette er en fortælling om kolonitiden, en periode der var befærdet af europæiske handelsrejsende samt geografiske indtagelser og opdagelser. Projektet sætter primært fokus på førstnævntes færden med særlig fokus på den nye import og forbrug i det dansk-norske rige. Herunder hvordan handelskompagniernes eksotiske fremtræden påbegyndte udviklingen af et forbrugsmønster, der i nutidens samfund opfattes som almindeligt. Kort fortalt, træder du nu ind i historien om hvordan de tre drikke kaffe, te og chokolade for første gang kom til det dansk-norske rige og fremstod som en eksotisk tilføjelse til den nordiske drikkekultur.

Gennem den historisk-arkæologiske tilgang har projektet til formål at undersøge de sociokulturelle vilkår, der lå for introduktion og den kronologiske udvikling for drikning af te, kaffe og chokolade i 1600-1700 tallet. Gennem udvalgte casestudier, er formålet at give et indblik i forbruget af de tre drikke samt hvordan de sammen med servicen, underlægges en social identitet i samfundet. Undersøgelsens spredning over flere af rigets områder, har til formål at give en nøgtern forståelse af de tre drikke og derigennem danne et komparativ forhold mellem stederne. Derudover perspektiveres sociale og kronologiske ligheder samt forskelle i spredningen af det nye forbrug, hvilket bidrager til en forståelse for udnyttelsen af det eksotiske i det dansk-norske rige. Den materielle tilgangsvinkel vil foregå gennem brugen af arkæologiske og historiske, der i samspil danner fundamentet for ovenstående, samt en fundering over handelens udvikling og identitetsmæssige dannelse. Den komparative ibrugtagen skaber fokus på ligheder og forskelle blandt de udvalgte casestudies og deres repræsentative øjemed klargøres rigets forbrug af eksotisk import. Herunder vil genstande som porcelæn, fajance og industrielt stentøj fra England udgøre væsentlige fokuspunkter, grundet deres ledtog til hinanden. Genstandstyperne er ligeledes af vigtig arkæologisk betydning, da den ældste kaffe, te og chokolade ikke er bevaret grundet naturlig nedbrydning. Derfor udgør servicen et fysisk levn fra handel og gennem deres karakteristik muliggøres en forbindelse mellem handlen af de tre ny-eksotiske drikke og samfundets forbrug. Projektet har tre overordnede formål, som hver især bidrager til undersøgelsen af rigets handel og forbrug af de eksotiske produkter. Problemstillingerne er formuleret efter formålet om at skildre importens udvikling ift. forbrug, handel og identitet.

1) Hvordan forbruget og handlen af chokolade, kaffe og te har udviklet sig gennem det tilhørende service

lavet af porcelæn, fajance og engelsk industrielt lertøj. Herunder, hvordan forbruget af servicen symboliserer en udspredelse i Danmark, Norge og Island.

2) Hvordan skildres og synliggøres forbruget og handlen gennem de arkæologiske og historiske kilder samt om de giver ensartet eller modstridende oplysninger om drikkens udvikling?

3) Er det muligt at opstille en kronologisk tilgang til forbruget og skildre hvordan forbruget har tilknytning til kreeringen af en social og kulturel identitet?

Forskningshistorie

Følgende afsnit vil gennemgå tidligere forskning på området omkring kolonitidens handel. Det vil gøres med hovedfokus på nordisk arkæologi og sekundært hvordan emnet prioriteres i det øvrige udland. Da projektet er målrettet en historisk-arkæologisk tilgang, synes den historiske afdækning af emnet ligeledes relevant, hvorfor at en opremsning blandt de vigtigste aktører og deres resultater betragtes med interesse. Derudover opremser forskningshistorien, hvor der er mangler og hvad der gør undertegnede projekt særligt med henblik på, at samle historien om det dansk-norske riges import og dets forbrug af te, kaffe og chokolade. Slutningsvis rettes opmærksomhed på efterreformatorisk arkæologi og hvordan den kan bidrage som forskningsfelt i både sam og -modspil til de skriftlige kilder.

Danmark

Indenfor den arkæologiske genre i Norden har der typisk foregået en opdeling målrettet forhistorisk tid, vikingetid samt middelalder og renæssance, hvorfor at den efterreformatoriske periode ikke har nydt samme opmærksomhed. Typisk mistes det arkæologiske fokus efter 1536, da den traditionelle tilgang tilskynder, at der skelnes mellem tiden før og efter reformationen. Skellet betyder, at de historiske perioder efter renæssancen traditionelt set, afdækkes med fokus på historikeres indsigt i at håndtere de skriftlige kilder frem en materiel tilgang. Den efterreformatoriske bevaring af skriftlige kilder er naturlig større end de forhenværende perioder grundet dens mindre afstand til nutiden, men dette retfærdiggør ikke en minimalisering i den arkæologiske håndtering². Tilgangen er en ærgerlig tendens, da materialet findes og udgraves, men udover en hurtig registrering prioriteres arbejdet typisk med ældre periodiske genstande. Derfor er genstande som porcelæn og fajance ligeledes et overset emne indenfor arkæologi og dette afspejles i forskningshistorikken. Det forhindrer dog ikke, at forskning på området er helt

² Andersen 2006; Stick 2012

fraværende. Rikke S. Kristensens arbejde fremhæves, da hun har taget den danske forskning til et nyt niveau. Hun har undersøgt porcelænsskår fra københavnske udgravninger og vurderet importens begyndelse, det sociale forbrug samt anvendelse og udbredelse. Hun har undersøgt flere udgravninger fra Frederiksstaden og sammenfattet det til et dybdegående projekt på området. Derfor fremstår Frederiksstadens udgravninger helt central i forståelsen af forbruget, hvilket også afspejles i undersøgelsens casestudie om København³. Særligt er udgravningen på Esplanaden ved A.P. Møllers hovedkvarter af vigtig betydning, da den bød på hidtil uforudsete mængder af materiale fra enevælden. En sidste der skal nævnes i en dansk-arkæologisk kontekst er Jette Linaa, som b.l.a. har undersøgt keramik fra middelalderen til adelsvælden⁴. Hun er pt. i gang med et forskningsprojekt der tager udgangspunkt i Göteborg, Helsingør og Aalborg. Projektet fokuserer på keramik- og glasfundene fra alle tre byers arkæologiske udgravninger, men dette når desværre ikke publicering inden færdiggørelsen af undertegnede projekt. Kigges der nærmere på det kulturhistoriske aspekt af den danske forskning med fokus på de tre drikkes bordservice er der flere at fremhæve. Den første der skal fremhæves, er Bredo L. Grandjean⁵, der undersøger den danske import og udnyttelse af porcelæn samt fortæller historien om den første dansk-ostindiske porcelænshandel fra den kinesiske havn Kanton (det nuværende Guangzhou) til en etablering af dansk egenproduktion med den kgl. porcelænsfabrik. Hans forskning bringer et indblik i keramikens historie og dekoration, samt udviklingen af Danmarks forbrug. Derudover går han i dybden med porcelænets tekniske kreation og dekoration, samt hvordan handlen distribueres fra Kina til København. Blandt fremtrædende undersøgelser af dansk porcelæn og fajance er Jørgen Ahlefeldt-Laurvigs forskning central, da han undersøger udviklingen i København samt den typologiske proces på St. Kongensgade fabrikken⁶. Den nyeste forskning på området omkring de tre drikke findes hos Annette Hoff, der med sine værker om te, kaffe og chokolade formulerer deres oprindelse og danske historie⁷. Hendes undersøgelser giver grobund til en fornyet forståelse af de tre drikke og skabt ny fokus på deres udvikling med øje for deres og servicens tilkomst, som eksotisk og ukendt genstand frem til det moderne samfunds daglige udnyttelse. Annette Hoff står derfor central i forskningens øjemed, da hendes resultater formår at samle historien om deres udbredelse og samtidig er noget af det mest aktuelle

³ Kristensen 2014, 2015

⁴ Linaa 2008

⁵ Grandjean 1950, 1962, 1965, 1968

⁶ Ahlefeldt-Laurvig 1970, 1974, 1980

⁷ Hoff 2009, 2015, 2016

indenfor området. En anden aktuel forsker er Mikkel V. Pedersen⁸, som har undersøgt det stigende danske luksusforbrug i forbindelse med handelskoloniernes etablering. Derudover er han aktuel i bogserien 'Danmark og kolonierne', der udkom i 2017 som led af 100-års jubilæet for salget af de dansk-vestindiske øer til USA. Bogserien indeholder fem værker, der er et forsøg på at fortælle den historiske del af Danmark som koloniserende stat fra 1600-tallet. Det har fokus på de enkelte koloniers historie fra etablering til afvikling, ligesom Danmarks rolle som centralmagt i et kolonirige behandles. Bogserien er en nyfortolkning af koloniernes historie, da Ove Hornby og Ole Feldbæk for tre årtier var medforfattere af serien 'Danmarks historie'⁹, som ligeledes satte fokus på emnerne om kolonier og handel i Asien, Afrika og Vestindien. Feldbæk og Hornby har siden 1960'erne og 70'erne været historiske foregangsmænd ved at sætte fokus på kolonierne og handelskompagnerne. Fra et dansk synspunkt skal derudover nævnes Tove Clemmensen og Benjamin Asmussens arbejde, hvor de på hver sin måde undersøger den danske kontakt med Kina. Tove Clemmensen skriver gennem en kronologisk opbygning fra adelsvælde til moderne samfund hvordan etableringen af Kinafarten opstod, samt hvordan handelskontakten igangsatte et nyt forbrug og mode i det danske samfund¹⁰. Benjamin Asmussen har særligt udforsket Asiatisk Kompagni og Kinafarten, med fokus på handelskompagniets netværk og en belysning af hvordan handlen bandt verden sammen¹¹. Slutningsvis er det også værd at fremhæve, at qua bevaringen af skriftlige kilder fra adelsvælden og efterreformatork tid, er det muligt at få et indblik i samtidens opfattelse og udnyttelse af de eksotiske drikke¹².

Gennem ovenstående overblik af den danske forskningshistorik, er det blevet klart, at fokus de senere år har ændret, så historikerne ikke længere har monopol på studiet om import og forbrug af koloniale varer. Dette ses da den arkæologiske forskning primært har det tilfælles, at undersøgelserne typisk er foretaget indenfor dette årtusinde, hvilket understreger, at fokusområdet på kolonitiden ikke tidligere har haft høj prioritet. Det understreger dog også, at opmærksomheden for periodens materielle kultur er under arkæologisk opsejling.

⁸ Pedersen 2013

⁹ Hornby 1980; Feldbæk 1980, 1986

¹⁰ Clemmensen 1980

¹¹ Asmussen 2018

¹² Holberg 1748; Friedel 1795

Norge

Perspektivet omkring Norges tilgang til efterreformatorisk arkæologi udfordres af, at genstande yngre end reformationen ikke er fredet og dermed ikke under samme lovmæssige forpligtelser som ældre materiale¹³. Dette på trods for at 'den synlige' nyere tids kulturarv, som stående bygninger fra før 1650, skibsvrag og skibslast samt alle samiske kulturminder, som er ældre end hundrede år er underlagt automatisk fredning¹⁴. Dermed opstår en negligeret af nyere tids arkæologi, hvor 'de usynlige' genstande fra udgravninger ikke opnår samme status. Der findes dog forskere, som prioriterer materialet fra perioden og blandt dem er Ian Reed, som har arbejdet med handelskontakter og belysningen af dette gennem keramik¹⁵. Han har derudover fokus på Trondheim, som i arkæologisk øjemed er blandt få byer med tradition for efterreformatoriske undersøgelser. Størst fokus på perioden findes i Erkebispegården, der blev bygget i middelalderen og ændret til kongsgård efter reformationen. Stedet har materiale fra hele den efterreformatoriske periode bevaret¹⁶ og materialet er blevet undersøgt af Chris McLees i Ph.d., der er nyeste udgivelse på periodens materialitet i Trondheim¹⁷. Herunder har han behandlet og præsenteret fund fra drikkene, hvilket uddybes i casestudiet om Trondheim. Generelt er McLees en vigtig aktør i den norske debat om brugen af arkæologi i nyere tids kulturminder, hvor han argumenterer for brugen af den materielle kultur til forskning af den efterreformatoriske periode¹⁸. Rettes det arkæologiske fokus mod Oslo, synes undersøgelser fra Gamlebyen og Christiania væsentlige, da de skildrer udviklingen fra middelalderbyen til fæstningsbyen. Særligt er undersøgelser foretaget på Revierstredet vigtig, da den i mindre skala, kan betragtes som Oslos pendant til Frederiksstad i København¹⁹. Et kritisk holdepunkt, som både synes relevant for dansk og norsk arkæologi er, at primær fokus er på udvikling i byerne, hvorfor undersøgelser fra bondesamfund og landsbysområder endnu mangler belysning. Enkelte undersøgelser ved bondesamfundet findes dog og et eksempel på det, er Jarle E. Sethres mikroarkæologiske studie af levkårene på Kjerringåsen, samt undersøgelser af gårde i det nordlige Norge²⁰. I en historisk kontekst er der ligeledes fokus på den tidlige import af porcelæn, da Johanne

¹³ McLees 2007 s. 2

¹⁴ Ibid s. 4

¹⁵ Reed 1990, 2011

¹⁶ Nordeide 2003

¹⁷ McLees 2019

¹⁸ Ibid 2007, 2016

¹⁹ Molaug 1981 s. 147-154

²⁰ Sethre 2017

Huitfeldt siden 1970'erne har bragt opmærksomhed omkring porcelæns typologiske udvikling²¹. Fokus på identitetsskabelse gennem de eksotiske drikke findes i Kari Telstes 'Te- og kaffeservering og kvinnelig dannelse i 1700-tallets borgerskab - et eksempel på dannelsens materialitet', der undersøger integrationen af te og kaffe i det kvindelige borgerskab. Nyeste forskning stammer fra Randi Johannesens 'Kinesisk porselen i Norge på 1700-tallet' fra 2018, som forsøger at give et samlet indblik i landets forbrug af keramikken, samt dens indførsel og udbredelse. Mest iøjnefaldende er dog Ragnhild Hutchisons digitaliseringsarbejde med toldlister fra 17.-18. århundrede²². Toldlisterne er værdifulde kilder, da de viser mængden på de forskellige varer, som importeres til de norske byer og dermed skildrer et umiddelbart omfang af handlen. Gennem oplysningerne om handel fra århundrederne kan toldlisterne belyse, de økonomiske, kulturelle og sociale aspekter, samt vise forbindelsen til et internationalt og globalt handelsnetværk²³. Hutchinson har derudover været aktør i forskningen af de eksotiske genstandes indtræden i de nordiske lande og herunder med fokus på samfundets brug af kaffe og te²⁴.

Island

Den efterreformatoriske forskning på Island er hellere ikke fremtrædende, men undersøgelser forekommer. I en arkæologisk kontekst er Gúdrun Sveinbjarnardóttirs resultater af væsentlig karakter²⁵. Hendes undersøgelser har bragt fokus på forladte gårde fra fem fjorde i middelalderen og perioden derefter. En tilsvarende forskning findes i hendes undersøgelser af en højstatus gård i Reykholt. Blandt fundene findes genstande med eksotisk oprindelse såsom fajance, porcelæn og kridtpiber, der bevidner den materielle aktivitet i et islandsk højklasse miljø. Ligeledes har hun lavet en gennemførlig opsamling af keramik fra bosættelsen i vikingetid til moderne tid gennem fund fra arkæologiske udgravninger. Tidshorisonten muliggør et overblik af samfundets brug, udvikling og import af keramik. Opsamlingen tæller alt keramik fra slutningen af 1991 til 1996, som er opbevaret hos Árbar museum og Nationalmuseet i Reykjavik og viser at fajance og porcelæn ved enkelte steder er fundet i større eller mindre mængder, men at publicering af materialet fortsat mangler. Fremhæves skal også Vilhjálmur Örn Vilhjálmsen²⁶, der har undersøgt 1600-tallets handel med fokus på det danske handelsmonopol og illegal nederlandsk

²¹ Huitfeldt 1978, 1984, 2002

²² tidvis.no/tollistene/ (set 14/01-2019)

²³ Hutchinson 2015, 2017

²⁴ Ibid 2010 s. 117-136

²⁵ Sveinbjarnardóttir 1992, 1996, 2012

²⁶ Vilhjálmsen 2013

import. Det gøres med udgangspunkt i det nederlandske skibsvrag *de Melkmeyt* der sank i 1659 ved Havnen i Flatey. Skibet var fyldt med ca. 30 kg keramik, hvor størstedelen bestod af fajance²⁷. En tredje som skal nævnes i en arkæologisk kontekst er Gavin Lucas, som har arbejdet med Islands efterreformatoriske materielle kultur, samt hvordan historisk arkæologi kan bidrage til yderligere forståelse af historien. Sammen med Gúdrun Sveinbjarnardóttir synes han mest fremtrædende indenfor den arkæologiske praksis med en gennemgang af udgravninger med blandt andet keramik og import som fokus. Han er i gang med et projekt, hvis formål er at fokusere på hvordan arkæologi kan bidrage til en forståelse af det danske handelsmonopol i 16-1700-tallet og hvilken rolle den havde i forbruget på Island. På trods af relevansen kan projektet ikke inddrages i dette speciale, da det endnu mangler publicering. Det bekræfter dog, at det arkæologiske materiale findes og er til rådighed, hvis det prioriteres. En historisk gennemgang af det danske monopol og udenrigshandel findes i Gisli Gunnarssons studie omhandlende monopolhandel og økonomisk stagnation i perioden 1602-1787²⁸. Herigennem dannes et indtryk af periodens samfundsstruktur i Island, samt vilkårene for øens handel - herunder import, eksport og varernes værdisættelse. Derudover er Gisli Gunnarsson ligeledes medforfatter til et studie den islandske levestandard for perioden 1750-1914, som b.la. undersøger udviklingen gennem demografiske forhold og markedsvilkår. Artiklen er en del af en serie om den samlede levestandard i de nordiske lande²⁹. Et perspektiv i 1700 tallets samfundsstruktur og overordnede vilkår kan findes i Arni Magnussons optegnelser fra 1703, hvor der gives indblik i den islandske befolkning³⁰.

Historisk og efterreformatorisk arkæologi

Ovenstående forskningshistorik fra de nordiske lande beskriver meget vel problemet indenfor efterreformatorisk og nyere tids arkæologi, da den arkæologiske metode og museologiske praksis er på periodiske specifikationer fra oldtid til middelalder³¹. Modtageren drages ind i fascinationen af de ældste historiske fortællinger og nyere tid opfattes ikke med samme interesse, da den 'lige er hændt' og endnu drager spor til nutiden. Forskningshistorikken viser en større historisk interesse for perioden grundet de mange skriftlige overleveringer, som findes i større mængder fra efterreformatorisk tid. Spørgsmålet kan stilles om hvorvidt, at arkæologien blot skal lade fagfolk indenfor etnologi og historie have patent på de

²⁷ Vilhjálmsson 2013 s. 21

²⁸ Gunnarsson 1983

²⁹ Karlsson 1987

³⁰ Magnusson 1970

³¹ Jensen 1993 s. 243f; Andersen 2006

historiske spørgsmål, som perioden efterlader? Problemstillingen er ikke nødvendig, da arkæologien bidrager med yderligere stillingtagen og det synes tvivlsomt, at periodens skriftlige kilder indeholder alle svar. Modstandere af historisk arkæologi hævder, at i mødet mellem materiel kultur og tekster, vil arkæologien tilgå teksterne, hvorved, at skriften sætter agendaen for historisk arkæologi. Denne agenda gør teksterne fundamentale og dominerende, mens arkæologien som selvstændigt fag bliver tilbagetrukket³². Derimod vil fortalere af historisk og efterreformatisk arkæologi hævde fagets vigtighed, da den materielle kultur tilser svar på tværs af kulører som køn, status og rigdom samt tilkendegiver information, de skriftlige kilder ikke indeholder³³. Alle mennesker efterlader affaldsgrupper der er til opgave for arkæologien at undersøge og disse kan bevidne en større variation end museernes samlinger og de skriftlige kilder. De arkæologiske lag indeholder synlige rester fra fortidens materielle kultur og kan udgøre en kilde til levekår i deres samtidige verden. Information kan hentes systematisk ud fra latriner, affaldsgrupper og konstruktionsrester, som formidler historier om mennesker og forhold som sjældent omtales i skriftlige kilder³⁴. De skriftlige kilder, hvis overleveringer typisk er begrænset til en bestemt elite, kan sammen med ikonografiske og arkæologiske levn skabe et større helhedsbillede af samfundet. Når det kommer til genstande af importeret eller eksotisk karakter, giver arkæologien et anderledes incitament i en komparativ henseelse med de skriftlige kilder. Dermed integreres større indsigt i handelsforbindelser og udbredelsen af genstandene. Et konkret eksempel på samspillet mellem historiske og arkæologiske kilder ses ved udgravningen af Revierstredet i Oslo, hvor kilderne udfylder hinandens mangler. På Revierstredet var fajance og rødbrændt keramik blandt de hyppigst fundne genstande, men uden at være gennemtrængende i de skriftlige protokoller. Årsagen til deres manglende tilstedeværelse i de skriftlige kilder, kan skyldes, at de var en billig genstand og dermed alment inventar i husstanden³⁵. Et tværfagligt samarbejde mellem historiker, etnologer og arkæologer fremhæves af Vivi Jensen, så udnyttelsen af historisk arkæologi bliver maksimal og den historisk spild minimeret³⁶. Manglen på efterreformatisk fokus fra arkæologisk side kan afspejles konkret i Danmark gennem undersøgelserne på Esplanaden i 2003, hvor Vivi Lena Andersen mener, at stedet bød på hidtil usete mængder af materiale fra enevældens tid³⁷. Pladsen bød altså på et stort potentiale indenfor den arkæologiske forskning af

³² Wienberg 2005 s. 71

³³ Schia 1981 s. 27f

³⁴ McLees 2007 s. 5

³⁵ Schia 1981 s. 27f

³⁶ Jensen 1993

³⁷ Andersen 2006 s. 111

efterreformatoriske genstande, men stedet fik kun tilladelse til at udgrave 10 % af 10.000 m². De resterende kvadratmeter blev ikke tilvejebragt og genstandene blev destrueret af gravemaskiner. Til sammenligning bringer hun Amager Strandpark, hvor fundet af en stenalderboplads samme år førte til ændringer af strandparkens byggeplaner, ligesom der blev truffet særlige skåneforanstaltninger med henblik på en in situ-bevaring af bopladsen³⁸. Afspejlingen vidner om forskelsbehandling og der kan forestilles et ramaskrig ved gennemgravning og destruering af bopladsen eller andre af oldtidens fortidsminder. Modsat den norske fornminnelov (fortidsmindeloven), er der ingen periodiske rammer for hvilke fortidsminder, der i Danmark opfattes som kulturhistorisk arv. Det er kun bygninger fra før reformationen som er fredet³⁹. Alligevel foregår en administrativ prioritering, som ofte fører til mangelfuld registrering af materiale fra nyere tid, som i sidste ende fører til manglende indsigt i perioden. Problematikken er ikke ny da Vivi Jensen allerede i 1993 fremhævede, at undergrunden i særligt byerne blev revet op, mens museernes arkæologer prioriterede undersøgelser af oldtidens fortidsminder⁴⁰. Derudover fremhævede hun en tilfældig behandling blandt behandlingen af nyere tids materielle levn - en problematik der ligeledes iagttages i Norge af Christopher McLees og Jarle Erlend Sethre, der med ti års forskel omtaler efterreformatorisk tid som den forsømte kulturarv⁴¹. Trods en langsom udvikling beretter Lene Høst-Madsen om at de efterreformatoriske perioder får større opmærksomhed, hvilket skyldes en ændring i den metodiske opfattelse. Således mener hun, at ændringen skyldes forståelse for, at perioderne efter middelalderen ikke betragtes som moderne forstyrrelser uden kildeværdi. Fremfor en periodisk fiksering sker tegn på en systematisk tilgang til fundmateriale fra en vilkårlig periode, så længe det kan fremskaffe ny og væsentlig viden⁴².

Opfattelsen af arkæologiens bidragsevne ved fortolkning af historien, adskiller sig udenlands hvor England og USA har tradition i en praksis, der fører til undersøgelser af nyere tid. For begge landes vedkommende er det ikke ualmindeligt at betragte historisk arkæologi gennem et bidragende perspektiv⁴³. Herunder foregår en konfrontation hvor postmiddelalderlige arkæologi (1450-1750), industriel arkæologi (1750-1900) og sågar moderne tids kultur efter 1900 er forskningsfelter, der kan indeholde vigtig viden

³⁸ Ibid.

³⁹ Høst-Madsen 2017 s. 119

⁴⁰ Jensen 1993 s. 243

⁴¹ McLees 2007; Sethre 2017 s. 257

⁴² Høst-Madsen 2017

⁴³ Andersen 2006 s. 112; Cranstone 2001; Lawrence 2003; Dixon 2014

hvorfor de vurderes gennem metodiske og teoretiske foretagender⁴⁴. På Lund universitet har de efter engelsk og amerikansk forbillede fjernet den periodiske indramning for den arkæologiske lære og efter at have forsøgt at redefinere middelalderarkæologien, er den blevet omdefinert til historisk arkæologi⁴⁵. I Aarhus er ligeledes tegn på periodisk opblødning, da der i 2017 blev etableret et BA-studie for historisk arkæologi. Således kan tidligere tidsafgrænsede fagfelter som middelalder- og renæssancearkæologi eller efterreformationsarkæologi betragtes som et samlet studiefelt, hvor nutidige former for materialitet betragtes som potentielt værdifuld. På den måde spiller grænsning af alder, som udgangspunkt ikke en afgørende rolle i den kulturelle værdisættelse⁴⁶. Historisk arkæologi i Lund, belyser perioder med skriftlige kilder, hvor særlig fokus er på Norden fra vikingetiden til industrialiseringen omkring 1850⁴⁷. Således præges det stadig af en periodisk tankegang, men med nysgerrighed for nyere tid. Den historiske arkæologi kan i sin yderste forståelse studere samtiden, så udforskningen af f.eks. anden verdenskrig og besættelsestiden eller hippiekulturen muliggøres. I Sverige er Mats Burström blandt fortalere for en samtidsarkæologi og har blandt andet undersøgt bilkirkegården ved Tingsryd, raketbasen i Peenemünde og stumfilmkulisser fra Hollywood⁴⁸. Dette må dog stå for en anden undersøgelse, da dette projekt har fokus på kolonitiden, men det vidner om langstrakte muligheder, fremfor en periodisk begrænsning. Derfor sker en skævvridning med modstridende forhold til den øvrige nordiske tilgang, hvor efterreformatorisk tid betragtes som et potentielt indbydende forskningsfelt, mens andre lande anser det som ungt med begrænsninger. Dette kan undre, da ordet 'efterreformatorisk' er betinget af religiøse og politiske forandringer, så i en kulturhistorisk kontekst kan skellet give mening, men i en arkæologisk kontekst begrænser den periodiske opdeling, da reformationen ikke skaber materiel stilstand⁴⁹.

Dokumentarisk arkæologi

Afsnittet kortlægger den metodiske fremgangsmåde og hvordan metoderne medvirker til en forståelse af projektets undersøgelse. Primær fokus er på udnyttelsen af dokumentarisk arkæologi, der bruges som metodisk analyseredskab blandt historiske arkæologer. I denne sammenhæng skal metoden bistå

⁴⁴ Høst-Madsen 2017 s. 104f

⁴⁵ Wienberg 2005

⁴⁶ McLees 2007 s. 2f

⁴⁷ Wienberg 2005 s. 73

⁴⁸ Ibid s. 75f

⁴⁹ Jensen 1993 s. 247

tilrettelæggelsen omkring undersøgelsens kvantitative metode, der giver forståelse for det empiriske materiale omhandlende forbrug og handel.

Dokumentarisk arkæologi kreerer et samspil mellem arkæologiske og historiske kilder, der sammenbringer kildematerialet, da materialer og tekster begge er spor af fortiden, der kan tilvejebringes i fortolkningen⁵⁰. De arkæologiske og skriftlige optegnelser er kilder med flerfoldig evidens på fortiden, der er formet af forskellige omstændigheder i deres skabelse og bevarelse. En del af dokumentar arkæologiens værktøjer ligger i at udnytte dataens forskellige forhold til det tidsmæssige og sociale aspekt og derigennem skabe forbindelser mellem kilderne⁵¹. I dette studie bruges skriftligheden til at identificere de tre drikkes sociokulturelle kontekst, som bidrager til at fortolke genstandenes sociale betydninger i samfundet⁵². Arkæologien bidrager til en forståelse af materialiteten og er en direkte indikator på det fysiske levn, der er bevaret fra drikkene. Udover at være fysisk levn, der fortæller om keramikens udformning og kvalitet, kan genstandene udfordre de skriftlige kilder og bruges i fortolkningen af udbredelse og udvikling. Det er sjældent muligt at sætte ejerforhold på genstande, men samarbejdet muliggør et muligt tilhørsforhold med fokus på samfundsgrupper. På denne måde udfordres de skriftlige kilder til at samarbejde med genstandskulturen. Den komparative metode inddrages med formålet om at fremvise udvikling gennem et kronologisk og typologisk standpunkt. Således opstilles kilderne gennem en kronologisk opstilling, der skildres gennem kildernes perspektiv. Belysningen foregår med øje på produktion, forbrug og udbredelse i riget, så en muliggørelse af skildringen hænder omkring drikkens ekspansion i de undersøgte byer. Undersøgelserne foregår gennem casestudier, der undersøger brugen af genstandsservice, da disse udgør den arkæologiske evidens for handlen. På denne måde opgøres udviklingen typologisk ved forbrugernes adgang til keramikken. Typologien vidner derfor om, hvordan husholdninger differentielt investerede i forskellige ressourcer⁵³.

Teori

Dette afsnit har til formål at belyse teoretiske perspektiver på identitetsskabende samfundsforbrug. Herunder en afdækning af projektets centrale teorier, hvilket betyder en præsentation af trickle-down

⁵⁰ Beaudry 1988

⁵¹ Wilkie 2006 s. 20

⁵² Ibid s. 16

⁵³ Ibid s. 19

effekten, Peter Burkes dekontekstualiserings- og rekontekstualiseringsproces, Thorstein Veblens conspicuous consumption og pekuniære ære samt emulotionsteorien. Særligt er fokus på førstnævnte teori, men teorierne deler synspunkt på belysning af samfundets bestræbelser efter en social forbundet identitetsskabelse gennem forbrug og hierarki.

Forbrugerismens sociale og kulturelle identitet

Kolonitidens eksotiske handel gav et aftryk på forbrugskulturen i samfundet og gennemtrumfede ændringer i opfattelsen af livsstil. Således opfordrer periodens forbrugeradfærd til en ny fortolkning i opdelingen mellem husholdningens luksus og fornødenheder⁵⁴. Dette kom som led i en ny form for handel og forbrug i det 18. århundrede, hvor periodens globale handelsnetværk udmøntede i forbrug, der adskiller sig fra førhen - blandt andet grundet antallet af deltagende mennesker. Førhen var luksusforbrug i vid udstrækning begrænset til konge og adel, mens andre sociale grupper kunne beskue med begrænset midler. Århundredets nye handel afled til at flere sociale grupper fik en aktivere forbrugerrolle og med deres deltagelse, bliver det den første periode med 'masseforbrug' i den vestlige verden⁵⁵. Kontakten med de fjerne egne af verden gjorde, at flere kom i besiddelse af mere sofistikerede varer end man førhen havde vant til og disse medførte ændringer i måden at fremhæve identitet. Kontakten gav nye handelsnetværk, som betød, at en velstand med inspiration fra de fjerne lande voksede og gav afkast i en ny forbrugskultur med nye og stort set ukendte genstande i fokus⁵⁶. Silke fremstod som en ny mode til tøj og møblering, mens de tre eksotiske drikke - særligt te og kaffe - fremstod som ædrueligt alternativ til alkohol som selskabsdrik⁵⁷. Servicen blev udskiftet, så den passede til den eksotiske mode, så tinbægre blev udskiftet til fordel for porcelæn eller beslægtede efterligninger⁵⁸. Dette gjaldt hvert fald for dem som havde råd til den slags luksus, men blandt andre samfundsklasser, må ligeledes have fremkommet en nysgerrig tilgang til eksotismen. Dette selvom store dele af befolkningen har haft nok med, at klare føde til hverdagen, hvorfor eksotiske luksusvarer for dem langt fra var en selvfølge. Det krævede formentlig ekstra penge til husstanden ved erhvervelsen af det eksotiske, men fik man råd, var der måske råd til at invitere gæster på et pund te i tilhørende service produceret fra den lokale pottemager. Hos andre med flere ressourcer til rådighed, kunne fajance eller rødt lertøj fra Holland og en tekande af kobber være

⁵⁴ Berg 2012 s. 187f

⁵⁵ McCracken 1988 s. 16ff

⁵⁶ Pedersen 2013 s. 242ff

⁵⁷ Poulsen 1990 s. 82

⁵⁸ Hoff 2015 s. 63

løsningen. På denne måde havde alle klasser mulighed for at fremvise og imitere den luksuriøse, eksotiske og prestigefyldte mode⁵⁹. Der synes social prestige i fremvisningen af et overdådigt forbrug, som ikke kun dækkede de mest basale ydelser og med en stigende efterspørgsel på det eksotiske henad 1700-tallet, opstod muligheden, for at middelklassen kunne forbruge på flere af disse produkter⁶⁰. På denne måde, udtrykkes en eksistentiel udtryksform gennem f.eks. eksotiske fødevarer og drikke, der udvikles på alle niveauer af samfundet. Den nye luksus hang således mere sammen med handel, økonomi og forbrugerisme end social ret til et bestemt forbrug⁶¹.

Teoretisk tilgangsvinkel

I dette afsnit uddybes brugen af teorierne og derigennem deres konkrete nytte på fremvisningen af forbrugerismen. Første perspektiv er den 'pekuniær ære' som stammer fra sociolog og økonom Thorstein Veblen. Den pekuniær ære er tæt relateret til teorien om 'conspicuous consumption', der betyder, at prestigefyldte genstande er symbol for social status. Derudover indikeres det, at man evner at forbruge udover det sædvanlige til at overleve⁶². Tilegnelsen af æstetisk 'rigtige' genstande fremviser en kulturel dannelse, hvor der gennem forbruget af genstande spores økonomisk succes og social differentiering. Det betyder, at folk bruger penge på luksusvarer som indikator på deres rigdom. Veblen fremhæver samfundets endeløse søgen efter ny mode, der fastholder en elegance, som forbindes til nye stilarter. Tilkendegivelsen af det synliggøres ved, at det materielle forbrug er udtryk for en given levestandard. Derfor hænger forbrug kun lidt sammen med komfort, men er i stedet indikator på social ære fra samfundet. Udgangspunktet er, at forbruget af luksusprodukter begrænses til overklassen, fordi de øvrige klasser bruger ressourcerne på livets nødvendigheder til at overleve, men for at bevare og opnå forhøjet social status, efterligner folk med lav status de højerestående socioøkonomiske klasser⁶³. Ved at forbruge varer, der betragtes af bedre kvalitet, stræbes efter større social status. Dette trods tilgængeligheden på billigere genstande af lavere kvalitet og mindre social prestige⁶⁴. Henledes fokus på trickle down effekten og emulotionsteorien, fastholder begge teorier en sammenhæng mellem status, identitet og imitering af den materielle forbrugskultur. Antropologen Grant McCracken revurderede trickle down teorien, der først

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Pedersen 2013 s. 244

⁶² Veblen 1972 s. 60-80

⁶³ Ibid s. 34ff

⁶⁴ Ibid s. 87-118

introduceres af sociologen Georg Simmel i 1904⁶⁵. Teorien omhandler en forbrugscyklus, hvor samfundet efterligner de ovenstående samfundsklasser, for at være moderigtig⁶⁶. Kort fortalt, drives kulturen af en hierarkisk orden fra overklassen og ned gennem samfundets sociale system, hvor der opstår imitationer indtil at overklassen finder på noget nyt⁶⁷. Derfor drives teorien af en cirkulær tankegang, hvor den elitære overklasse forsøger at skille sig ud, for at bevare sin særskilte status, mens de nedenstående klasser forsøger at efterligne kulturen. Den sociale gruppe kan også selektivt låne aspekter af moden og opretholde nogle af sine egne aspekter. En problemstilling er, at den lavest placerede gruppe, ikke har en lavere gruppe, hvorfra de skal differentiere sig, så de kun handler i efterligning. Modsat handler det for den højest placerede gruppe om at skelne sig selv, da de ikke har nogen højere social gruppe at efterligne⁶⁸. Omvendt kan det hævdes, at de har målet om at adskille sig gennem deres højere sociale klasse, samt frygten fra de nedenståendes imitering og på den måde føler trang til at adskille sig på ny. Alle mellemliggende grupper kan dog have et dobbelt motiv. De kan handle enten i efterligning, i differentiering eller begge dele. McCracken hævder, at mens teorien måske har været en repræsentation af mode ved 1800-tallet, da Simmel og Veblen introducerede sine modeller, har den kun en lille plads i det moderne samfund. Det skyldes, at kapitalismens sociale markeds kræfter er anderledes end det klassesamfund der førhen eksisterede⁶⁹. Den sociale intention, hvor det hævdes, at materiel kultur bruges til ophævelse af status, er ligeledes en del af emulationsteorien. Ifølge emulationen går den materielle kultur ned gennem samfundets sociale klasser og kan i takt med sin synken, fortælle om den sociale status og klasse. Der er ifølge denne teori ligeledes en stræben efter at imitere de øvre samfundslag, så statushævelsen fører til nye genstande eller variation i form, motiv og materiale⁷⁰. På denne måde stræbes efter det eksklusive, som er repræsenteret ved genstande af høj kvalitet eller som er dyre og fremmede. Hvis ikke økonomien rækker til det dyre og fremmede, kan en efterligning i billigere materiale være repræsentativ⁷¹. Det fjerde teoretiske aspekt, dekontekstualiserings- og rekontekstualiseringsproces, vidner om en kulturelt præget effekt på identitetsskabelse⁷². Gennem teorien er det muligt at integrere udefrakommende genstande. Oprindeligt er fokus på oversættelse af tekster til et andet sprog, men dette

⁶⁵ McCracken 1988 s. 93

⁶⁶ Ibid s. 90-103

⁶⁷ Ibid

⁶⁸ Ibid s. 94f

⁶⁹ Ibid s. 96ff

⁷⁰ Douglas 1996 s. 56ff

⁷¹ Linnaa 2006 s. 165f

⁷² Burke 2007 s. 10

kan også overføres til genstandsmaterialet, da varerne ved handelsudveksling opstår i ny kontekst. Konkret ses dette ved kulturmødet mellem Asien og Europa, hvor de lader sig inspirere af hinandens erfaringer. Således sker en europæisering og tilrettelæggelse af porcelæn ift. det europæiske forbrug, hvorefter kinesernes produktion fornyes og målrettes markedets efterspørgsel. Ergo viser skildringen en dobbelt proces, der handler om at tage et kulturelt fremmed element til sig og gøre det til sit eget.

Kulturhistorisk perspektiv

Afsnittet har til formål, at redegøre for periodens kulturhistoriske handel med fokus på import og forbrug til Danmark-Norge og det øvrige Europa. Med udgangspunkt i handelskompagnierne fokuserer redegørelsen på de europæiske søfarere og handelsrejsende, der skabte fundamentet for kolonisering og Europas kontakt til de eksotisk fjerne egne. Kontakten lagde grundstenen for handel af koloniale luksusvarer, som de færreste europæere hidtil havde importeret. Handlen skabte derfor grobund for det forbrug, som i stigende grad voksede henad det 18. århundrede – herunder de tre drikke og det tilhørende service.

Europas handelsrejsende og den oversøiske etablering

For at forstå etableringen af de dansk-norske handelskompagnier, rettes fokus på introduceringen af de europæiske forhold og vilkår. Andre europæiske statsmagter skabte fundamentet for en kontakt til de fjerne lande og satte eksotisk handel og kolonier på dagsordenen. Således er Danmark-Norges ekspansion blot en lille brik i en større global sammenhæng, hvor andre lande umiddelbart havde større indflydelse.

Portugal var blandt de første lande som førte en aktiv ekspansion, hvilket førte til at søfareren, Vasco da Gama, i 1497-98 rejste rundt om Afrika til Calicut i Indien og opdagede den indiske søvej⁷³. Senere etablerede lande, som Holland, England, Spanien og Frankrig sig, som førende transatlantiske sømagter. De kommende århundreder indeholdt en fællesnævner for de rejste søfarere, navnlig navigationen efter eksotisk-territoriale besiddelser, der kunne bruges som handelsstationer og med sømilitærisk formål. Derfor udviklede den oversøiske handel sig til storpolitisk foretagende, hvor de europæiske lande kæmpede om besiddelser og handel. Besiddelser der typisk blev indgået under traktat med en lokalfyrste

⁷³ Clemmensen 1980 s. 9f

eller rigsmyndighed, men som også udviklede sig med tiden⁷⁴. Fra at kompagnierne i 1600-tallet havde ageret på de fremmedes vilkår, blev kompagniernes ageren mere dominerende og endte flere steder med decideret overtagelse af magten - altså fra handelsplads til egentlig kolonibesættelse⁷⁵. Der opstod et kulturmøde, hvor europæerne anså sig som overlegne og erobrede et underlegent sted⁷⁶, hvor særligt England henad 1700-tallet overtog Hollands rolle som stor magtfaktor⁷⁷. I Japan og især Kina var den europæiske position anderledes, da landene i forvejen var et stort og højteknologisk dynasti. Europæerne formenes adgang til fastlandet og derfor var handelsfolkene samlet i Kanton. Det var kun supercargoen, der fik adgang til havnefrontens faktorer, mens de øvrige sømænd var henvist til omkringliggende øer. På havnefronten var de underlagt Hong-systemet, et sæt regler fra midten af 1700-tallet, der bestemte, at al handel skulle foregå gennem lokale købmænd, som var organiseret i laugene Co-Hong'et. Derudover måtte europæerne også leje faktorihusene gennem de lokale købmænd⁷⁸. De faste rammer skabte en ligestilling, der gjorde det lettere for mindre lande, at tage del i Kinahandelen, da de havde svært ved at klare de store landes konkurrence i det øvrige Asien⁷⁹. Ombord på kompagniskibene til Europa var kister med varer, typisk beregnet videresalg ved hjemkomsten, i forhåbning om større rigdom⁸⁰. Interessen for det eksotiske udgjorde en efterspørgsel for kolonialvarer som silke, krydderier, sukker, porcelæn, te, kaffe, chokolade, ingefær, kokos, tobak mm., som var de fleste europæere ukendt⁸¹. Folk investerede i flere ting end førhen og kunne erhverve de fremmede genstande med øje for en eksotisk identitetsskabelse⁸². Med Holland som eksempel, importeres te fra starten af 1600-tallet, mens kaffe regelmæssigt sælges fra 1690'erne. Det resulterede i at de to drikke spredtes til de hollandske købstæder og fra 1730'erne, stod de to drikke for en fjerdedel af alt salg fra det Hollandske Ostindiske Kompagni⁸³. Fokuseres på Aalst i Flandern estimeres det, at to tredjedele af de fattigste drak te i slutningen af det 18. århundrede, en tredjedel også kaffe. Den største forskel var, at de rige benyttede service af porcelæn, de fattigere kun kobber⁸⁴.

⁷⁴ Glamann 1980 s. 9ff

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid s. 26

⁷⁷ Ibid s. 12

⁷⁸ Ibid s. 13f

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid s. 11

⁸¹ Trentmann 2016 s. 23ff

⁸² Ibid s. 30

⁸³ Berg 2012 s. 187

⁸⁴ Trentmann 2016 s. 87f

De danske handelskompagnier

Med ovenstående introduktion til Europas oversøiske ekspansion i mente, drages perspektivet til en dansk synsvinkel med fokus på hvordan den danske handel begyndte og udviklede sig. Afsnittet tager udgangspunkt i udvalgte kompagnier, som stod for administrationen af koloniernes handel. Henad 1700-tallet ekspanderede oprettelsen af kompagnier, men mange af disse opstod næsten udelukkende med kommercielle og private hensyn⁸⁵.

Ostindisk og Asiatisk Kompagni

Danmark var under Christian 4. præget af en tæt hollandsk inspiration og handel, der også symboliserer dannelsen af Ostindisk Kompagni i 1616, der på initiativ af Kongen og hollandske købmænd etableres efter hollandsk forbillede⁸⁶. Den første flåde bestående af fem skibe sejlede afsted i 1618 med formål om at etablere et asiatisk handelsnetværk. Handlen skulle mindske antallet af udenlandsk import og fundamentere en dansk egenhandel, der profitere på import gennem privat forbrug og udenlandsk re-eksport⁸⁷. Centrum for handlen i Asien blev etableringen af den indiske handelsstation og koloni Trankebar⁸⁸. Handelsstationen blev grundlagt efter aftale med Nayak Raghunatha af Thanjavur i 1620 og mod en årlig betaling tillod aftalen, at danskerne fik lov at handle, opkræve told samt bygge fæstningen Dansborg⁸⁹. Trankebar var den første danske handelsstation i Asien, der i 1755 udvides med Serampore og Nicobarerne. Der opstod hurtigt en handel med Kina, men handel af te og porcelæn spillede endnu en lille rolle. Grundet manglende indtægter, var det dyrt at opretholde en asiatisk handel, hvorfor kompagniet gav begrænset økonomisk udbytte. Efter 1639 var Ostindisk Kompagni ikke i stand til at opretholde handlen og krige betød, at kompagniet holdt pause fra 1650-70⁹⁰. Kompagniet opnår derefter ikke den nødvendige kapacitet til at fortsætte, hvorfor det erklæres fallit i 1729 efter den store nordiske krig⁹¹. Herefter vedligeholder midlertidige kompagnier en nedsættende handel indtil stiftelsen af Asiatisk Kompagni i 1732⁹². Fra hovedsædet på Christianshavn videreførte Asiatisk Kompagni sin forgængers

⁸⁵ Bregnsbo 2017 s. 104

⁸⁶ Hoff 2015 s. 46

⁸⁷ Grandjean 1965 s. 10f

⁸⁸ Feldbæk 1980s. 66ff

⁸⁹ Brimnes 2017 s. 45f

⁹⁰ Feldbæk 1980 s. 79ff

⁹¹ Brimnes 2017 s. 103

⁹² Ibid

aktiviteter, men tilføres en direkte søfartsrute fra Danmark til Kina⁹³. Kompagniet fik ligeledes tilført et monopol på den danske handel i Asien, hvilket gav dem eneret på dansk import⁹⁴. Monopolet blev i 1772 opsagt for den indiske del af handlen, mens det forblev intakt på Kinahandelen indtil kompagniets opløsning i 1843⁹⁵. Modsat sin forgænger, blev det nye kompagni succesfuld grundet større indtjening på særlig kinesiske varer⁹⁶. Udbredelsen skyldtes blandt andet en regelmæssig besejling, med langt de største skibe i den danske handelsflåde, der muliggjorde flere varer og fundamenterede en økonomisk indbringende re-eksport, til lande uden handelsnetværk til Kina⁹⁷. Re-eksporten var en vigtig faktor, da den udgjorde op til 80-90% af salget fra de kinesiske varer, hvor Tyskland og Østersøområdet stod for en stor købsandel⁹⁸. Asiatisk Kompagnis handel kulminerede med den florisante periode under stormagtskrige i midt-slutningen af 1700-tallet, hvor kompagniets skibe nød godt af Danmarks neutralitet⁹⁹. Kompagniets kinesiske succes var blandt hovedårsagerne til, at København blev en af Nordeuropas vigtige handelspladser for oversøiske varer. En optegnelse over salget fra auktion i perioden 1732-71 viser, at fragten fra skibene indbragte ca. 41 millioner rigsdaler, hvoraf 31 millioner kom fra Kinafarten¹⁰⁰. Der henvises til bilag 1 for en oversigt af tallene. Teen var blandt den vigtigste årsag til profitten, da den regelmæssigt tegnede sig for mellem 85 og 90 procent af den samlede ladningsværdi¹⁰¹, dette på trods af, at te var en dyr vare. Selv da drikken udbredtes blandt borgerskabet, var prisen umådelig høj sammenlignet med øl. I Aalborg kostede den billigste te i 1728, 255 skilling for 500 gram, hvilket var billigere end andre eksklusive drikke som franske vine. Til sammenligning kostede ti liter af den billigste øl eller fem liter af den dyreste danske øl samme pris¹⁰². Sættes priserne i relief med arbejderne, tjente en håndværker fjorten skilling dagligt¹⁰³, så familien skulle undvære mad og brændevin i en længere periode, for at få råd til te. Drikkens popularitet kan b.la. tilskrives to ting, navnlig dens funktion som erstatning for alkohol, samt at den forestod som bakteriefjerner ved vandkogning¹⁰⁴. Vandet led under en rig

⁹³ Clemmensen 1980 s. 118

⁹⁴ Brimnes 2017 s. 103f

⁹⁵ Feldbæk 1986 s. 89f

⁹⁶ Ibid 1980 s. 116f

⁹⁷ Ibid s. 142f; Grandjean 1965 s. 11

⁹⁸ Clemmensen 1980 s. 183; Pedersen 2013 s 45f

⁹⁹ Brimnes, Asiatisk Kompagni, Danmarkshistorien.dk 2012

<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/asiatisk-kompagni/>

¹⁰⁰ Feldbæk 1990 s. 325f

¹⁰¹ Ibid 1980 s. 143

¹⁰² Poulsen 1990 s. 82

¹⁰³ Ibid

¹⁰⁴ Hoff 2015 s. 66

beholdning af bakterier, men ved kogning af vandet forsvandt de værste bakterier, hvorfor vandet blev sundere, så sygdomme kunne undviges. Tidligere havde bakteriefrie drikke typisk bestået af tyndt øl, der blev opfattet som næring fremfor et berusende middel¹⁰⁵. Et eksempel fra 1734 ved skibet *Sleswig*, viser teens og porcelænets betydning, da lasten viser import af betydelige mængder. Derudover vidner fragstens ladning om differentieringen mellem drikke ved chokoladens manglende tilstedeværelse kontra te og kaffe. Porcelænet bestod af 374 skabesæt, 585 tepotter, 872 tesæt, 37.158 par tekopper, 31.720 kaffekopper og 1860 par chokolade kopper. Derudover 11.000 tallerkener og et større antal smørkander, smørskåle, spølkummer samt sæt til olie og eddike og forskellige sorter te af varierende kvalitet¹⁰⁶. Skibenes laster var stødt stigende og en last fra skibet *Kongen af Danmark* i november 1752 viser, at lasten er tilført tæt på 6000 ekstra tekopper og 10.000 ekstra kaffekopper, samt en forøgning på 100 tepotter. Det øvrige service hentes ligeledes i større mængder¹⁰⁷. Der var kommet flere sorter te ombord, men den sorte te 'bohea' har formentlig udgjort en stor del af tekasserne, da denne ifølge optegnelser fra 1733-1767 blev importeret i størst mængder. Ombord på et af kinafartens skibe er i 1735 registreret en import på 280,712 kg bohea-te, i 1752 importerede et skib 403,838 kg og da antallet var størst importerede to skibe i 1763 samlet 1,060,928 kg¹⁰⁸. I procentvis har den udgjort op til 85% af teimporten¹⁰⁹. Fra 1780 minimeres kinahandlen generelt, hvorefter Indiensfaren opnår større succes. Oversigten af kompagniets hjemkomne ladninger, der står opført i bilag 1, viser at der i 1805 blev solgt for ca. 3,751,000 rigsdaler. Dette var i forvejen lavt ift. den florissante periode med højkonjunktur og i 1807 var salget faldet yderligere til 945,962 rigsdaler¹¹⁰. Kompagniet spillede herefter en begrænset rolle og blev sat i stå grundet dansk konflikt med England, der førte til Københavns bombardement og besættelse af de indiske kolonier. Først i 1814 genoptog handlen med Napoleonskrigens fred og det sidste skib udsendes i 1833¹¹¹ inden kompagniets officielle opløsning i 1844¹¹².

¹⁰⁵ Ibid

¹⁰⁶ Clemmensen 1980 s. 127ff

¹⁰⁷ Pedersen 2017 s. 342f

¹⁰⁸ Hodacs 2016 s. 189ff

¹⁰⁹ Ibid s. 55

¹¹⁰ Feldbæk 1990 s. 346

¹¹¹ Asmussen 2018 s. 61

¹¹² Pedersen 2013 s. 45f; Feldbæk 1980 s. 145f

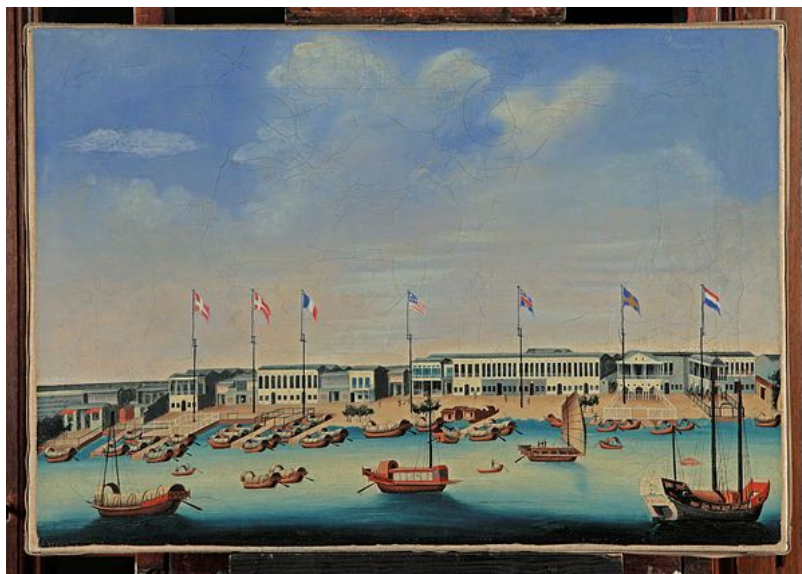

Fig. 1. Kinesisk oliemaleri af ukendt kunstner visende faktorerne i Kanton i den sidste del af 1700-tallet. Flagene er, set fra venstre mod højre: dansk, fransk, amerikansk, engelsk, svensk og hollandsk. Efter M/S Museet for Søfart.

Vestindisk-guineisk Kompagni

Det Vestindiske Kompagni blev oprettet i 1671 og blev tre år senere til Det Vestindisk-guineiske Kompagni. Kompagniet overtog områderne fra sin forgænger Glückstadtkompagniet og bistod den danske søfart til Vestafrika og Amerika. Derfor var kompagniet ansvarlig udøver i håndteringen og anskaffelsen af St. Croix, St. Jan og St. Thomas, der udgjorde De Dansk Vestindiske Øer. Grunden til erhvervelsen af øerne skyldtes målsætningen om at kunne dyrke varer til salg i Europa. Dette indebar bl.a. et ansvar for trekantshandlen, der betød, at slaver blev opkøbt og sejlet fra Guldkysten til plantagerne på Vestindien, for at produktionen kom videre til Danmark¹¹³. Varerne inkluderede i høj grad sukker og tobak, som var typiske afgrøder på plantagedyrkningen. Udover at sukker fik sit eget præg i det søde køkken og var blandt den største eksportvare, kom det også til at hænge sammen med kaffe, te og chokolade¹¹⁴. Størstedelen af kaffeimporten kom fra andre europæiske lande, der havde større kaffeplantager¹¹⁵. Det var Holland, som fik kaffeplanten fra Arabien til sine koloniale øer, hvor særligt Java blev et omdrejningspunkt for, at Amsterdam blev det første og største europæiske handelscentrum

¹¹³ Justesen 1980 s. 349

¹¹⁴ Pedersen 2017 s. 316

¹¹⁵ Hoff 2015 s. 123f

for drikken¹¹⁶. Frankrig lykkedes med at etablere kaffeproduktion til det europæiske marked på St. Dominique (Haiti), Isle of France (Mauritius), Isle de Bourbon (Réunion) og Martinique, hvorfor de blev en konkurrent til det hollandske marked. Beliggenheden for de franske kolonier, gjorde, at de lå i ruten som Kina- og Indiensfarene fulgte og derfor kom der skibe fra Trankebar, Serampore samt København¹¹⁷. De franske kolonier og havnebyen forblev en vigtig aktør indtil Napoleonskrigene påvirkede handlen¹¹⁸, men den primære danske handel forblev fra Java¹¹⁹. Mens kaffe blev forsøgt dyrket på de danske kolonier, var dette ikke umiddelbart tilfældet med kakaoplanten, hvis bønner var ren importvare¹²⁰. Oprindeligt importeres den fra Amerika og først fra 1822 flyttede Portugal dyrkningen til deres vestafrikanske plantager. De europæiske købmænd importerede typisk chokoladen som kakaosmør eller i plader, så den i køkkenet kunne transformeres til en eksotisk drik, hvor den smeltes og tilføres krydderier som kanel og vanilje, hvorefter den gøres mættende med fløde eller mælk. Når drikken var klar, hældtes den på en chokoladekande, hvor den piskes færdig og drikkes i chokoladekopper¹²¹. Chokoladen var forbundet med fornemhed og udbredelsen kom senere end kaffe og te, da den først langt hen ad 1800-tallet blev almindelig anvendt¹²², hvilket også afspejles i manglende evidens i det arkæologiske materiale.

Islandsk handelskompagni

De nordatlantiske øer, Island, Grønland og Færøerne, var oprindeligt under norsk styring, men øerne fulgte med ved etableringen af personalunionen mellem Danmark og Norge i 1380¹²³. Fokuseres på den islandske handel, var den i perioden 1602-1787 underlagt dansk monopol¹²⁴. Monopolet skabes med henblik på at styrke det danske borgerskabs søfart, men Island havde hverken handelsstand eller byer, der kunne imødekomme initiativet¹²⁵. Da de tre øer var en del af kongeriget, varetog staten en aktiv udenrigspolitik i forsøget på opretholdelsen af monoopolet, men uden succes, da både engelske, hollandske og tyske købmænd handlede med islændingene. Et eksempel på dette, ses ved det nederlandske skibsvrag

¹¹⁶ Ibid s. 121

¹¹⁷ Ibid 1980 s. 236f

¹¹⁸ Ibid

¹¹⁹ Feldbæk 1990 s. 341ff

¹²⁰ Hoff 2016 s. 91-97

¹²¹ Pedersen 2017 s. 326f

¹²² Ibid.

¹²³ Bregnsbo 2017 s. 109

¹²⁴ Gunnarsson 1983

¹²⁵ Thorsteinsson 1985 s. 163

de Melkmeyt, der sank i 1659 ved Havnen i Flatey¹²⁶. Skibsvragets datering stemmer godt overens med en oversigt af skibsfart og varetransport mellem Island og Øresund, hvor der i perioden 1661-1690 registreres den største udenlandske aktivitet, med Holland som største aktør med 30 af i alt 50 skibe¹²⁷. Et decideret islandsk handelskompagni blev i første omgang oprettet i 1619, som det andet i Danmark-Norge, hvor salg af fisk var i centrum, ligesom det var på Færøerne og Grønland. Kompagniet oplevede flere reorganiseringer og var både under statslig og privat ledelse. Kompagniet blev i første omgang opløst i 1662 grundet svenskekrige og Frederik d. 3's afvisning af mere fordelagtige handelstakter¹²⁸. Derefter foregik handlen gennem private købmænd, indtil det i 1733 atter lykkedes kongen og købmændene at nå til enighed om et nyt kompagni, som tog sig af handlen indtil 1742. En af grundene til dannelsen var at styrke de islandske købmænds position på det udenlandske marked¹²⁹. Islandshandlen blev overtaget af De Københavnske Hørkræmmere i perioden 1743-58, men efter at være blevet dømt for ikke at leve op til sine forpligtelser, blev handlen overdraget til staten og fortsatte under kronen¹³⁰. Kompagniet under kronen stod for handlen frem til 1787 og fra 1788 fik alle med dansk indfødsret mulighed for at drive islandsk handel, mens en fri handel blev tilladt fra 1855¹³¹. Omkring 1750 og århundredet ud blev handlen besværliggjort af demografiske, sociale og økonomisk svære tider, der førte til misvækst og stor dødelighed. Dette var blandt andet grundet epidemier, vulkanudbrud og mangel på råvarer¹³². En historisk netværksanalyse påviser, en direkte linje mellem det islandske og asiatiske kompagni, hvor Benjamin Asmussen for perioden 1730-1755 har undersøgt forbindelsen, der påvises gennem Det Islandske Kompagnis direktør, Hans Jørgen Soelberg, som ligeledes agerede direktør for Kinesisk Societet samt Asiatisk Kompagni¹³³. Derudover er der også en direkte forbindelse mellem Almindelig Handelskompagni og Societetet. Det er relevant, da Almindelig Handelskompagni i en kortere periode fra 1749 overtager ansvaret og monopolet på den nordatlantiske handel¹³⁴. Forbindelsen forøger

¹²⁶ Vilhjálmsón 2013

¹²⁷ Gunnarsson 1983 s. 63ff

¹²⁸ Feldbæk 1986 s. 543

¹²⁹ Gunnarsson 1983 s. 56

¹³⁰ Thorsteinsson 1985 s. 180f

¹³¹ Feldbæk 1986 s. 543

¹³² Thorsteinsson 1985 s. 185-191; Magnússon 1987 s.105f

¹³³ Asmussen 2018 s. 102ff

¹³⁴ Bregnsbo 2017 s. 102

muligheden for deling af information, kontakter og handelsudveksling imellem kompagnierne.

Fig. 2. Oversigt over Danmark-Norges territoriale besiddelser og kolonier. Trods små kolonier, vidner verdenskortet om rigets aktive deltagelse i kampen om det europæiske marked på globalt plan. Efter Bregnsbo 2017 s. 103.

Eksotiske drikke kræver autentisk service

Tilførslen af de eksotiske drikke chokolade, kaffe og te betød en ændring i borddækningen samt servicen, der fyldte køkkenet. Derfor bød kolonitiden på en udskiftning af det daværende husgeråd, hvilket fremkom tilstedeværelsen af nye genstande i mange materialer. Der er flere typer produktioner, der lader sig inspirere af den asiatiske keramik, heriblandt majolika, industriel keramik samt kobber osv.¹³⁵. Således påvirkede handlen store dele af det daværende køkkentøj. Dette projekt undersøger primært porcelæn og fajance, da de bringes til Europa og produceres som konsekvens ad hinanden og fremstår derfor som kompagnoner. Sekundært undersøges den engelske industrielle keramik hvor den bidrager til en bredere forståelse af udbredelsen.

¹³⁵ Poulsen 1990 s. 84

Porcelæn

Brygning og drikning af te og kaffe krævede autentisk service, dette blev b.la. fundet ved det kinesiske porcelæn og europæiske efterligninger. Porcelæn er kendetegnet ved sin blankhvide overflade med dekoration af motiver, der typisk er malet i koboltblå under overglasuren. Glasuren sørger for en forsegling af motiverne og skaber et slidstærkt produkt. Alternativt kan dekoration være underglaseret ved at være pålagt før glasering og brænding. På denne måde vil malingen dække glasuren, så overfladen føles glat¹³⁶. Fascinationen for de eksotiske kinesiske motiver og den ukendte asiatiske region, kan forestilles at have været en drivkraft for europæerne¹³⁷, hvorfor porcelæn fungerede som en hybridvare. Hybriden opstår, da porcelæn på indersiden indeholder væske, mens det på ydersiden udviste fascination efter fremmede fortællinger¹³⁸. Det var en dyr og omkostelig affære at importere fra Kina, så derfor afsøgte europæerne mulighederne efter øvrige alternativer. Dette kom med det tyske Meissen porcelæn, som introduceres i 1708, som en dyrere og prestigefyldt konkurrent til det kinesiske porcelæn¹³⁹. Det tyske porcelæn imiterede i starten de kinesiske motiver og dekorationen iscenesatte fortsat eksotismen¹⁴⁰. I 1730'erne, sker en tilpasning hvor porcelæn går fra Kinavare og imitation til et karakteristisk europæisk produkt. Udviklingen foregår b.la. ved, at europæiske motiver såsom havfruer, jagtscener og svaner sættes i motiv, ligesom kopper udviklede sig fra drikkeskåle til kopper med hank¹⁴¹.

¹³⁶ Johannessen 2018 s. 42

¹³⁷ Hoff 2015 s. 47

¹³⁸ Trentmann 2016 s. 88

¹³⁹ Hoff 2015 s. 54f

¹⁴⁰ Ibid s. 56f

¹⁴¹ Ibid s. 59

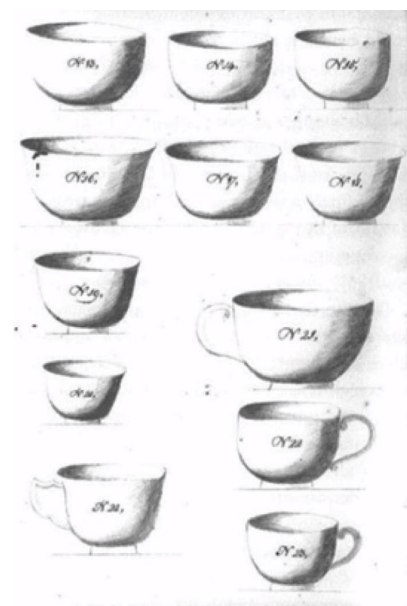

Fig. 3. Eksempler på te- og kaffe- kopper fra fabriksarkivet i Kanton 1758.

Efter Jörg 1982 s. 113.

Omtrent samme periode svækkes kvaliteten af det kinesiske porcelæn og det blev billigere grundet masseimport, hvilket gav større udbredelse blandt middelklassen. Således blev porcelænet grovere, tungere, mere grålig og knapt så forfinet i sin dekoration, hvilket svækkede varens værdi¹⁴². Europæerne havde adopteret porcelæn i så høj grad, at kineserne lod sig inspirere af Meissen og i eksporten implementeres blandt andet kopper med hank, underkopper, tallerkener med flad kant mm., som kunne dekoreres efter europæisk inspiration¹⁴³. I Danmark åbnede den første porcelænsfabrik i København i 1775 og den blev fire år senere overtaget af Christian d. 7.¹⁴⁴ Dermed grundlægges fundamentet for den kongelige porcelænsfabrik, som fortsat eksisterer. Målet med overtagelsen var at Danmark kunne fremvise et prestigeprojekt med egen fabrikation af porcelæn¹⁴⁵. Igangsætningen af den danske produktion gav anledning til forbud af anden europæisk porcelæn, da det blev anset som direkte konkurrenter. Importen af kinesisk porcelæn fik tilladelse til at fortsætte, da staten nød godt af efterspørgslen på Asiatisk Kompagnis import¹⁴⁶, trods dalende interesse for ostindisk porcelæn i det sidste årti af 1700-tallet

¹⁴² Johannessen 2018 s. 44f

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Hoff 2015 s. 168f

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Johannessen 2018 s. 49

¹⁴⁷. Det danske porcelæn var inspireret af det blåmalede porcelæn, mens man lavede, mønstre som var direkte kopier af Meissen porcelæn. Interessen for det københavnske porcelæn nåede også til provinsen, da der i 1784 åbnes udsalgssteder i en række købstæder ¹⁴⁸, dette trods, at det var langt dyrere end kinesiske porcelæn, men samtidig billigere end Meissen porcelæn ¹⁴⁹. F.eks. kostede fire danskproducerede tekopper otte mark og seksten skilling, mens fire kopper fra Kina kostede 32-36 skilling ¹⁵⁰. Forskellene i kvalitet og pris gav forbrugerne mulighed for at forbinde deres forbrug af porcelæn med deres sociale identitet.

Fig. 4. 'Klassisk' blådekorerede kaffe- og teservice fra Kragerø, Norge. Dateringen gør, at det er sådanne lignende eksportporcelæn, der begynder at blive mere udbredt i Europa fra midten af 1700-tallet. Fra Qianlong impiret under Ming dynastiet (1736-95). Efter Huitfeldt 1993 s. 82.

Fajance

I starten af 1600-tallet, blev den hollandske by Delft centrum for udviklingen af en ny keramiktype kaldet fajance. Fajance var en billig efterligning af kinesisk porcelæn på motiver og udseende ¹⁵¹, men var af ringere kvalitet, hvilket muliggjorde en større erhvervelse og udbredelse. Fajancemassen baseres på

¹⁴⁷ Ibid s. 51

¹⁴⁸ Ibid s. 173

¹⁴⁹ Hoff 2015 s. 171

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Ibid s. 51f

samtidens almindelige europæiske lertøj¹⁵², mens porcelænsmassen bestod af kaolin og petuntse, der sammensmelter skærv og glasur til et hårdt, tyndvægget og standhaftigt materiale¹⁵³. Europæerne kendte endnu ikke til fremstillingen af kinesernes “hemmelige ingrediens” kaolin og det var først ved fremstillingen af Meissen porcelæn, at en kaolinbaseret produktion lykkedes¹⁵⁴. Den manglende ingrediens betød at fajancens indre kerne var porøs, men ved tilsætningen af blank og glat glasur fik fajance associationer til porcelæn. Kreeringen af en autentisk efterligning betød, at keramikken blev dobbelt glaseret, først med hvid underglasur og dernæst med en klar overglasur, hvilket resulterede i en glat og blank overflade. Den manglede kaolin forårsaget dog, at fajance ikke var særlig holdbar, da intentionen var at gøre det ligeså tyndvægget som porcelæn, hvilket blot resulterede i et materiale der let gik itu. Trods den manglende kvalitet, opnåede fajance stor udbredelse og gik fra at være billig kopi til kvalitetsvare i takt med at fabrikationen i Europa udbredtes¹⁵⁵. Udover Holland, hvis fabrikation var domineret af Delft, opstod også en stor produktion i Frankrig og England med fabrikker i London, Bristol og Liverpool. I 1722 åbnede den første danske fabrik på Store Kongensgade i København. Fabrikken opnåede i starten stor udbredelse og en grund til succesen var, at fabrikken fik tredive års monopol på produktionen. Samtidig forbød staten import af udenlandsk fajance, på krav om, at fabrikken kunne dække efterspørgslen på det dansk-norske marked¹⁵⁶. Henad 1700-tallet led den danske fajanceproduktion ved udbredelsen af kinesisk porcelæn, ligesom der kom intern konkurrence fra fabrikken i Kastrup, samt konkurrence fra det industrielle stentøj fra England¹⁵⁷. Da fabrikken på Store Kongensgade mistede sit monopol i 1769, havde den derfor svær ved at opretholde kadencen og sidste gang man hører om fabrikken er i 1779¹⁵⁸. Derfra var kinesisk porcelæn blevet en billig vare, der af middelklassen kunne erhverves fremfor en efterligning. Ikke dermed sagt, at fajance blev fuldstændig udfaset, men porcelæn opnåede større udbredelse grundet prisen, mens det engelsk stentøj nød godt af briternes imperielle dominans. I Norge åbnede landets eneste fajancefabrik i 1759 under navnet Herrebøe fajancefabrik, men fabrikken nåede kun en kort levetid og smålig udbredelse, da den allerede lukkede efter ca. tyve år¹⁵⁹.

¹⁵² Ibid s. 50f

¹⁵³ Johannessen 2018 s. 41

¹⁵⁴ Johannessen 2018 s. 41f

¹⁵⁵ Pedersen 2013 s. 83

¹⁵⁶ Hoff 2015 s. 161f

¹⁵⁷ Ahlefeldt-Laurvig 1974 s. 11

¹⁵⁸ Hoff 2015 s. 161f

¹⁵⁹ Obstad 1959

Fig. 5. Kinesisk-inspireret drikkeskål til te fra 1720-40 af fajance fra Delft. Efter Hoff 2015 s. 57.

Casestudier

Dette afsnit forsøger at opsamle det kulturhistoriske perspektiv og gennem udvalgte casestudier undersøge den konkrete brug af bordservice ift. de tre drikke. Casestudierne tager udgangspunkt i købstæderne København, Trondheim og Oslo, samt Reykjavik. Udgravningernes nummer oplyses hvis det kendes. Stederne er valgt grundet byernes tilgængelighed af efterreformatorisk materiale, som muliggør en illustrativ udvikling af service der kan sammenkobles drikkene. På denne måde skaber byerne mulighed for at følge en kronologisk udvikling, der kan sammenlignes med de skriftlige kilder. Det hævdes dog ikke, at casestudierne er repræsentative for et samlet billede af rigets handel, men der gives et bud på de specifikke byers forbrug. Derudover giver byernes størrelse mulighed for en sammenligning af hovedstadens handelscentrum kontra mindre købstæder. Formålet er derfor at undersøge de arkæologiske udgravninger og sammenligne byernes forbrug, samt fundamentere handelens opståen og udvikling. Kilderne omkring livet for byernes fattigere og socialt lavtstillede indbyggere er få, trods at de har formentlig udgjorde op mod to tredjedele af samfundet¹⁶⁰. Det er derfor forhåbningen, at kildernes samspil bidrager til en generel betragtning i befolkningens indførsel og udvikling af forbruget. Da nedenstående resultat baseres på udgravningsrapporter og fundlister vil det afsluttende produkt være påvirket under en manglende tilstedeværelse af det samlede materiale, som b.la. kendes fra Christopher McLees afhandling om efterreformatorisk genstandskultur i Trondheim, Lene Høst-Madsens artikel 'Lossepladsen sladrer' og Rikke S. Kristensens gennemgang af alt indsamlet porcelæn fra Frederiksstaden i artiklen 'Made in China - import, distribution and consumption of Chinese porcelain in Copenhagen c. 1600–1760'. Trods dette, er det fortsat muligt at give et muligt indblik i udviklingen af forbrugsvaner.

¹⁶⁰ McLees 2019 s. 128

Blandt andre problematikker er registreringen af skåle, som både kan henholdes mad- og drikkeservice, hvorfor at de fundne genstande ikke med sikkerhed kan påvises eksotisk drikning.

København

Grundet statslige investeringer og privilegier oplevede København under Christian 4.'s regeringstid en ekspansiv byudvikling med vækst i økonomi og befolkning, hvorfor byen gik fra ordinær til nordisk storby. Byens udvikling fortsatte i enevældens tid, hvorfor, at perioden cementerede København som rigets hovedstad og central nordeuropæisk handelsplads¹⁶¹, hvilket i 1730 betød, at 50% af Danmarks toldindtægter og 62% af konsumtionsafgifter stammede herfra¹⁶². Der var stort skel mellem byens rige og fattige borgere, da befolkningstal steg betragteligt. I 1660 bestod byen af omtrent 30.000 indbyggere¹⁶³, i 1711 var tallet steget til 75.000¹⁶⁴, mens der i 1769 boede over 90.000¹⁶⁵. Befolkningen i København var mere blandet end noget andet sted i riget, men groft skitseret bestod byen af konge og adel, det brede borgerskab, bestående af den økonomisk overklasse som borgmestre og storhandlende købmænd. Under dem fandtes de lavorganiserede, hvor håndværkerne var den største gruppe, mens proletariatet udgjorde den laveste klasse og folk udenfor lavorganisationens beskyttelse, som fattige, syge, forældreløse og uarbejdsdygtige. Proletariatet udgjorde 10-25 % af befolkningen¹⁶⁶. Det er formentlig blandt de tre første grupper, at vi finder den første udbredelse af eksotiske genstande. Heriblandt, at nyde det nye sociale incitament drikkene indbød med åbningen af kaffe- og tehuse og deres prestigefyldte omgangsform i hjemmet. Drikkehusene kendes i København fra 1689 og siden 1693 fik de københavnske købmænd tilladelse til at sælge chokolade, kaffe og te¹⁶⁷. Grundet manglende oplysninger på drikkene, sammenlignes materialet fra Danmarks næststørste by Aalborg, der ved en folketælling i 1672 havde en befolkning på 4000 indbyggere¹⁶⁸. Det må dog formodes, at København som landets hovedstad og handelscentrum havde en tidligere udvikling, men priserne giver en indikation på drikkenes værdi. Ligesom København, kom den første te kom til Aalborg før år 1700, hvor små mængder blev handlet fra

¹⁶¹ Gamrath 1980 s. 18

¹⁶² Ibid s. 273

¹⁶³ Ibid s. 29

¹⁶⁴ Ibid s. 304

¹⁶⁵ Pedersen 2017 s. 340

¹⁶⁶ Ibid s. 30ff

¹⁶⁷ Kristensen 2014 s. 158

¹⁶⁸ Poulsen 1988 s. 222

byens apoteker¹⁶⁹. Ved at følge købmændenes lagre af te er det muligt, at følge drikkens eksplosive popularitet og udbredelse. I 1725 er te en specialvare, hvor købmændenes beholdning varierede mellem 25-50 kg. Derfra steg mængden hurtigt, for allerede i 1732 var antallet på 150 kg, mens der pr. januar 1750 var mere end 2000 kg te på lager med alt fra de billigste til dyreste sorter¹⁷⁰. I perspektivering findes lagringen af kaffe, der på samme tidspunkt fyldte 516 pund på aalborgensernes lagre. En opgørelse fra byens vejerhus viser dog, at der i løbet af året skete en udvikling, hvor de to drikke blev handlet næsten jævnbyrdigt. Således blev der afvejet 3262 pund kaffe og 3755 pund te¹⁷¹. Dette trods for, at kaffe ankom omtrent samtidig til Aalborg som te, men drikken opnåede straks ikke samme udbredelse som social nydelsesmiddel. Ikke før 1730'erne findes kaffe i mindre mængder hos købmændenes lagre, men stadig ikke i samme mængder som te. Dette selvom kaffe var lidt billigere end te, da det kostede 96 skilling pr. kilo¹⁷². På denne tid var chokolade stadig en sjælden vare, som primært kendes fra de københavnske kaffe- og tehuse og i Aalborg opnår den en mindre udbredelse omkring 1750¹⁷³. Et af de steder der er vigtigst i den arkæologiske belysning af det københavnske forbrug, er Frederiksstaden, der opføres som ny bydel i 1749¹⁷⁴. Dele af området inden byudvidelsen anvendes til losseplads, hvorfor der er formeret tykke affaldslag som vidnesbyrd til periodens materialitet¹⁷⁵. Frederiksstaden afspejler med sine omkring 100.000 genstande, hvad befolkningen i enevældens København valgte at skille sig af med¹⁷⁶. Genstande fra lossepladsen i Frederiksstaden tyder, at opfyldningen i hovedtræk er foregået fra syd mod nord med afvigelser ved Rådhuspladsen og Amaliegade 40-42, hvor opfyldningen ser ud til at være påbegyndt tidligere end de nærliggende steder som Amalienborg og Esplanaden¹⁷⁷, hvorfor udgravningerne giver indblik i forskellige tiders brug. I det følgende vil udgravninger fra Frederiksstaden (Amaliegade 40-42, Rådhuspladsen og Esplanaden) gennemgås med øje for servicen, der sammenholdt med de skriftlige kilder, giver et indblik i københavnernes forhold til de tre drikke. I bilag 2 er vedhæftet en samlet oversigt af de undersøgte genstande fra København.

¹⁶⁹ Hoff 2016 s. 15f

¹⁷⁰ Ibid s. 83f

¹⁷¹ Ibid s. 84f

¹⁷² Ibid

¹⁷³ Ibid

¹⁷⁴ Cedergreen 1981 s. 129f

¹⁷⁵ Pedersen 2008 s. 6

¹⁷⁶ Høst-Madsen s. 90

¹⁷⁷ Kristensen 2008 s. 28f

Fig. 6. Kobberstik af København anno 1764. Efter Müllers Pinakotek: Bd. 17, Tab. 20 / det kgl. Bibliotek.

Esplanaden

To arkæologiske udgravninger (KBM 2307 og KBM 2909) er foretaget på Esplanaden ved Mærsk hovedkvarter og disse indeholder samlet set den største fundsamling af keramik. Heraf udgør fajance og porcelæn kun en mindre del, men genstandenes fordeling giver et perspektiv på udbredelsen og udvikling af drikkeservice. I alt kan undertegnede indsamling belyse 304 skår med relevans for de varme drikke og mærkværdigvis er størstedelen henvist til porcelæn. Resten af materialet henføres til import og produktion af den hjemlige og særlig hollandske fajance. Fordelingen er bemærkelsesværdigt, da det tyder på en større udbredelse af porcelæn i hovedstaden end generelt antaget og adskiller sig fra lossepladsens øvrige

keramiske fundfordeling¹⁷⁸. Den overordnede fordeling og datering af materialet synes i tråd med Amaliegade og Rådhuspladsen, hvor den ældste materialegruppe udgøres af hollandsk fajance, som dækker perioden 1660-1725, hvorefter fajancen fra fabrikken i St. Kongensgade dækker markedet gennem monopolets opfyldelse. Kun et enkelt hollandsk skår kan dateres udenfor ovenstående tidsramme og her er tale om en blådekorerede tekande fra 1700-1722. Lossepladsen belyser, at der er flest af de billigere fajancer fra St. Kongensgade fabrikken. Fortolkningen på det kan være, at der har været en efterspørgsel på det porcelæn-lignende produkt, blandt folk der ikke havde råd til den 'ægte' kinavare. Derudover kan den hjemlige fajance, også have nydt under en lettere tilgængelighed grundet den københavnske lokalitet med fabrikken var i byen. Derfor synes monopolets og kongens indgreb om forbud af udenlandsk fajance opfyldt. Fordelingen af drikkeservice er ligeligt fordelt mellem Holland og St. Kongensgade, men sammenlignes drikken med andet bordservice, synes en dominans blandt tallerkener. Ligeledes viser en forskel mellem KBM 2307 og 2909, hvor fordelingen af St. Kongensgade skiller sig ud. KBM 2909 bevidner ikke meget fajance fra fabrikken i St. Kongensgade, mens den hjemlige fajance var den største fajancegruppe i KBM 2307. Manglen på St. Kongensgades fajance ved den ene udgravning kan skyldes, at fabrikken ikke har deponeret affald i dette område.

Fajance

I alt kan 42 fajanceskår henvises til de eksotiske drikke i form af fire skåle, atten underkopper, seksten kopper, en tekande og et kandelåg. To skår af industrielt rødgods, der er udformet som finere hvidbrændt lertøj, kan både stamme fra en kop eller skål. Skårene synes ligeligt fordelt mellem Danmark og Holland, hvor tyve skår dateres til St. Kongensgade, nitten skår er fra Holland, mens en kan en blådekorerede skål kan stamme fra både Danmark og Holland. To skår er af udenlandsk industrielt rødgods, hvor produktionsstedet ikke kan nærmere bestemmes. Et kendetegn der deles med Rådhuspladsen og Amaliegade er, at underkopperne synes i flertal blandt lossepladsens affald. Et andet delt kendetegn er mønstringen af persille og løgmotiver, der er den hyppigst fundne dekorationstype på Esplanadens bestemte fajancer. I alt er nitten skår dekoreret med persille eller løg, hvor atten af dem stammer fra St. Kongensgade, mens to skår stammer fra Holland. Heraf er dateringen på det hollandske materiale ældst med den relative datering 1660-1725. Det ene hollandske skår er fra en kop og mønstret med persillemotiver, mens det andet skår er fra en skål. De danske skår kan deles i to, der ligesom i tilfældet med Amaliegade, defineres indenfor første og anden fase af St. Kongensgades fabrikation. Løg og

¹⁷⁸ Høst-Madsen 2005 s. 46

bladlignende mønster indikeres på tre skår fra en kop og to underkopper, der stammer fra 1722-1749, mens motiverne ændrer sig på de resterende syv kopper og otte underkopper fra midten af 1700-tallet til persillemønstringen. Den hollandske kop er polykromdekoreret med persillemønster, hvor de stjerneformede fyldornamenter og store blomster er røde med udstikkende grønne persilleblade¹⁷⁹. Skålen er oval og har hele indersiden dækket af et persillemønster med en central rose samt dækket af kvaat¹⁸⁰. De danske skår er blådekorerede og udsmykket med grønne persille eller løgmønster på ydersiden. Et enkelt skår fra en kop er malet med en stor simpel stjerne, mens ydersiden af koppen er dekoreret med et felt opdelt i mønster med skiftevis krydsskraverede felter og felter med blade¹⁸¹. Den næststørste fundgruppe består af 15 blådekorerede skår, hvor tretten er fra Holland, mens et skår er fra St. Kongensgade samt yderligere et skår, både kan stamme fra Danmark og Holland. Bortset fra en kop, der dateres til 1749, stammer alle blådekorerede genstande derfor fra Holland, hvorfor størstedelen stammer fra før 1725. Fordelingen af fundene lyder, en tekande, to skåle, fire kopper og seks underkopper. Det er kun tekanden, som kan dateres nogenlunde absolut indenfor 1700-1722, grundet dens bevaringstilstand, hvor hele bunden og en del af side er bevaret. Formen er rund med et buttet dobbeltkonisk korpus samt en hank, der er påsat lige over bunden, hvilket gør, at den kan have funktion som tepotte. På ydersiden er kanden/tepotten dekoreret med sorte blomsterkviste med koboltblå blade og runde bær med sort kontur. Under bunden står 23¹⁸². Kendetegnende for det blådekorerede materiale er den kinesiske stilisering med blå blade og blomster, men en enkelt underkop skiller sig dog ud ved at have klinkehuller og dekoration med mindre solsikker med udstikkende rudeformede blade¹⁸³. Blandt enkeltfund er også typologiske kendetræk, der vidner om en stilistisk ændring i Holland og Danmark. I det danske materiale er fundet et kandelåg af gierløfmønster fra St. Kongensgade, der dateres til fabrikkens anden periode 1749-1779. Låget er sandsynligvis anvendt på toppen af en tepotte eller kaffekande. Dateringen skyldes, at Christian Gierløf køber sig ind på den københavnske fabrik i 1749 og overtager styringen indtil fabrikkens lukning¹⁸⁴. Ændringen medførte, at fabrikken overgik fra at være inspireret af europæiske fajancer til at hente inspiration fra asiatisk porcelæn¹⁸⁵. Blandt det hollandske materiale er fundet to skåle af typen 'wit goet',

¹⁷⁹ Høst-Madsen 2012 s. 27

¹⁸⁰ Ibid s. 65

¹⁸¹ Ibid s. 49

¹⁸² Ibid s. 53

¹⁸³ Ibid s. 21

¹⁸⁴ Bramsen 2012 s. 52

¹⁸⁵ Ahlefeldt-Laurvig 1974 s. 11

der dateres relativt til 1660-1725 og anføres som 'to mindre skåle med kopform'¹⁸⁶. Oversat fra hollandsk betyder 'wit goet' på dansk hvidt gods og består kun af hvid tinglasur uden dekoration. 'Wit goet' fremstilles i alle fajanceproducerende lande som en billig variant, hvilket vanskeliggør en proveniensbestemmelse, da man som bekendt ikke har dekorationen til at bedømme karakteristika. Derfor må den bero på formerne og glasurens karakter, ligesom oprindelsen sandsynliggøres ved sammenligning af andre fund. Da de øvrige fund primært stammer fra Holland, sandsynliggør det, at skålene ligeledes stammer derfra¹⁸⁷.

Type	Oprindelse	Service	Datering	Antal skår
Løg og rudeformede blade	St. Kongensgade	3 kopper, 2 underkopper	1722-1749	5
Persille	Holland og St. Kongensgade	8 underkopper, 7 kopper	Hollandsk materiale: 1660-1725 Dansk materiale: 1749-1779	15
Blådekorerede	Holland og St. Kongensgade	1 tekande, 2 skåle, 4 kopper, 6 underkopper	Hollandsk materiale: 1660-1725 Dansk materiale: 1749-1779	15
Gierløfmønster	St. Kongensgade	Et kandelåg	1749-1779	1
Wit goet	Holland	2 skåle	1660-1725	2
Industrielt rødgoods af finere hvidbrændt lertøj	Udlandet	2 kopper eller skåle	1700-tallet	2
Ukendt	Holland	2 kopper, en underkop	1660-1725	3
I alt				43

Fig. 7. Oversigt over fordelingen af fajance på Esplanaden.

¹⁸⁶ Høst-Madsen 2005 s. 21

¹⁸⁷ Kristensen 2008 s. 40

Porcelæn

Porcelænsskårene udgør 261 skår og dateres primært til midten af 1700-tallet med særligt omdrejningspunkt i 1740-1770. Enkelte skår kan dog også dateres til slutningen af 1600/starten af 1700-tallet, mens der ingen europæisk porcelæn findes blandt fundene. Fraværet af dansk porcelæn skyldes, at deponering på lossepladsen var ophørt ved kgl. Porcelænsfabriks åbning i 1775¹⁸⁸. Derfor stammer porcelænet fra Kina, dog med undtagelse af tre til fire japanske skår. Fordelingen af genstande lyder 123 underkopper, 83 kopper, 47 spølkum og seks skåle. Heraf dækker det japanske materiale over to-tre spølkum og en kop. Den tvivlsomme spølkum kan både være fra Japan eller Kina og er fra slutningen af 1600/starten af 1700-tallet. Fundene fra Japan er ligeledes udtryk for hollandsk reeksport, da Holland var eneste land med adgang til det japanske marked¹⁸⁹. Fundene fra Esplanaden tyder på, at fajancekopper og underkopper i perioden 1650-1725 var mindre udbredt end tilsvarende porcelænsservice. Dette kan tyde på, at den københavnske middelklasse udskiftede fajancen med porcelæn tidligere end antaget, eller alternativt vise, at te og kaffeforbrug endnu ikke var et udbredt fænomen blandt middelklassen i de første årtier af det 18. århundrede¹⁹⁰. I forhold til dannelsen af Asiatisk Kompagni i 1732 giver den overordnede datering mening, men vidner også om, at porcelæn fandtes som bordservice tidligere. Formentlig kunne det ses blandt det finere københavnske borgerskab inden kompagniernes større hjemkomne ladninger. Sammenholdes den arkæologiske evidens med de historiske kilder ses det, at skårene stammer fra Asiatisk Kompagnis første periode, inden lasten nåede sit maksimale udbytte med den florissante handel fra 1780 med hjemkomne ladninger fra Kina for mellem 1,2 - 3,3 millioner rigsdaler. Disse tal findes i bilag 1 under kompagniets hjemkomne ladninger. Derfor bevidner Esplanaden b.la. om kompagnihandlens første periode, inden masseimporten, hvorfor, at porcelæn i teorien ikke burde have opnået vældig udbredelse. De hjemkomne ladninger viser, at den faste handelsrute til og fra Kina frem til 1746 var under opsejling, med kun et hjemkommet skib og en ladningsværdi på maksimalt 800,000 rigsdaler. Året efter kommer de første ladninger hjem med to skibe hjem og værdier for op mod en million rigsdaler, men det er dog først fra 1760, at beløb af denne størrelse bliver regelmæssig med næsten to til tre hjemkomne skibe hvert år. Det arkæologiske materiale belyser primært kinesisk og sekundært japansk porcelæn, hvorfor materialet meget vel kunne have været ombord på disse hjemkomne skibe. Typologisk set indeholder Esplanaden det mest omfangsrige materiale, så

¹⁸⁸ Høst-Madsen 2005 s. 46

¹⁸⁹ Emerson 2000 s. 105

¹⁹⁰ Kristensen 2014 s. 159

rettes fokus på skårenes typologi, dannes muligt præcedens på de mest populære genstandstyper og deres udbredelse. Følgende vil derfor gennemgå den typologiske udvikling og forsøge, at danne et overblik over porcelænet baseret på fundene. Der gøres dog opmærksom på, at det samlede antal er vigende fra de 261 skår grundet manglende beskrivelse på dele af materialet. Trods dette, synes der markant forskel på antallet af blådekorerede service og andet design. I alt kan 109 skår henstilles det blådekorerede materiale, hvor toogtrediven af skårene er kopper, 68 er underkopper, mens syv spølkum og to skåle ligeledes har den blålige glasurs klassiske karakteristika. Som det fremgår af bilag 2's oversigt over Esplanadens genstande, er en stor del af yderligere otteogtrediven underkopper og enogtyve kopper pyntet med blådekoration, men det præcise antal fra bunkerne med diverse stilistiske træk er ukendte, hvorfor de ikke medregnes. Derfor er formentlig op mod halvdelen af materialet blådekorerede, hvor især motiver af blomster, planter og landskaber bryder keramikken. Derudover er enkelte skår dekoreret med fugle, mens tre skår er pyntet med kinesere. Derfor må eksportporcelænet betragtes som klassisk kinesisk i den forstand, at motiverne giver et lille indblik i den kinesiske kultur. Karakteristisk for dele af servicen er ligeledes den kapucinerbrune yderside, der kendetegner noget af det første kinesiske eksportporcelæn med hank og kendes udbredt fra 1730'erne og opnår popularitet henad midten af århundredet¹⁹¹. Kapucinerservicen er fundet i mindst 68 skår, men det reelle antal er større, da det ligeledes er fundet blandt bunkerne af blådekorerede skår, uden nævnelse af et specifikt antal. De kapucinerbrune skår fordeles over niogfyrre underkopper, nitten kopper og en spølkum, hvor en stor del af genstandene kan henstilles det blådekorerede materiale, hvor de på indersiden er dekoreret med blå inderside. Dette gælder for seksten kopper og fireogfyrre underkopper, hvor to skår er motiveret med henholdsvis fugle og klipper og blomster. Fra det blådekorerede og kapucinerfarvet service er et vældig spring til næste type, der er det koralrøde med guld, som er fundet i femten kopper og en underkop. Kun to af kopperne står yderligere beskrevet end 'dekoration med koralrødt med guld', hvor de står som værende dekorerede med typiske motiver såsom blomster og landskab. Trods deres manglende udbredelse kontra de to forrige typer, tyder det udefra beskrivelsen, at servicet har haft klassisk dekoration ligesom den blå masseproduktion, hvorfor udførelsen bærer præg af massefremstilling¹⁹². Spørgsmålet er dog om den karakteristik kan kædes sammen med de øvrige skår, men dette må stå hen i det uvisse grundet manglende oplysninger om dekorationen på skårene. Dernæst udgør de resterende typer fund af en mængde på maksimalt ti skår og derfor kan genstandene muligvis antages for mere kostbare, hvorfor fraværet af dem skyldes

¹⁹¹ Hoff 2015 s. 59

¹⁹² Høst-Madsen 2005 s. 28

påpasseligheden har været større end f.eks. det blådekorede kapucinerservice, men dette er blot en mulig antagelse.

Fig. 8. Kinesisk imari inspireret stel af japansk porcelæn fra o. 1700. Underglasurblåt sammensat med jernrødt og guld. Et par kopper er udvendigt kappucinerbrune. Den brune kande er i Yi-hsing eller buccaro fra Fukien. Kruset er forsynet med metallåg. Efter Gyllensvård 1978 s. 143.

Fem underkopper, fire kopper og en spølkum er fundet med udførsel af imari-teknikken. Alle skårene er fra Kina, men oprindeligt var imari-teknikken kendetegnet japansk eksportporcelæn under navnet Arita. Fra midten af 1600-tallet og hundrede år frem produceres det i Japan og opnår popularitet blandt hollænderne, der som bekendt havde europæisk monopol i Japan¹⁹³. En anden grund til den japanske udbredelse er, at Kinas overgang fra Ming til Qing dynastiet var præget af uroligheder og intern konflikt, hvorfor handlen først stabiliseres omkring 1680¹⁹⁴. Konflikten formodes ikke at påvirke Danmark i synderlig grad, da handlen endnu ikke var omfangsrig. Fra starten af 1700-tallet kreeres Imari i Kina for at generobre det japanske eksportmarked og blev kendt for sin farverige emaljedekorede keramik med

¹⁹³ Emerson 2000 s. 94f

¹⁹⁴ Ibid s. 105

blå dekoration i underglasuren, tilsat rødt, guld, sort i overglasuren¹⁹⁵. Sammenlignes karakteristika med fundene er der tre beskrivelser blandt genstandene, hvor den ene er en emaljedekoreret porcelænskop med europæisk form og dekoration med en europæisk kvinde i kjole med stort skørt¹⁹⁶. En anden kop er på ydersiden dekoreret med blå underglasur, mens der på indersiden er blomsterdekoration i underglasurblåt og overglasurkorallrødt med guld over. Sidste beskrivelse er en emaljedekoreret underkop, hvor indersiden er dekoreret med en fugl siddende på en gren. Fuglen har rødt bryst og guldfarvet ryg, vinger og hoved. Grenen har rosa blomster og blå og grønne blade¹⁹⁷. Fuglemotivet og farvekombinationen er ofte kendetegnene for imari-dekorationen¹⁹⁸. Dateringen af imari-skårene er første halvdel af 1700-tallet, hvilket stemmer overens med porcelænets kinesiske biografi. Dernæst er fundet to skår af familie verte, der oversat fra fransk betyder 'grøn familie' og karakteriseres ved dekoration i flere farver, men med grøn i centrum¹⁹⁹. Dekorationsmæssigt der typen typisk beslægtet med samtidens kinesiske motiver, hvor landskaber, dyrefremstillinger og blomster var eftertragtet. Familie verte var udbredt fra ca. 1700-1730 og nye ved typen er derfor, at den blå dekoration er udskiftet til fordel for noget mere farvestrålende²⁰⁰. Det ene familie verte skår karakteriseres som et bugskår af porcelænskop eller lignende mindre skål eller vase dekoreret i med grøn emaljefarve, korallrødt og brunt²⁰¹.

Fig. 9. Lille tekande fra Oslo af typen familie verte, der kendetegnes ved den grønne dekoration. Kangxi (1662-1722). Huitfeldt 1993 s. 101.

¹⁹⁵ Gyllensvärd 1978 s. 106

¹⁹⁶ Høst-Madsen 2005 s. 86

¹⁹⁷ Ibid

¹⁹⁸ Gyllensvärd 1978 s. 106

¹⁹⁹ Emerson 2000 s. 127

²⁰⁰ Huitfeldt 1993 s. 101ff

²⁰¹ Høst-Madsen 2005 s. 54

Dernæst er fundet en kop og en næsten intakt spølkum, sammenlimet af sytten mindre skår, af typen famille rose. Denne type erstatter markedet fra famille verte omkring 1720²⁰² og det menes, at famille rose opnår større udbredelse end sin forgænger. I Norge er foretaget undersøgelser, hvor det menes, at famille rose er den mest type næstefter blådekorede porcelæn²⁰³. Dette er ikke til at se på materialet fra dette projekt, men periodisk set giver det mening, grundet en større udbredelse af porcelæn mod århundredets midte. Famille rose kendetegnes ved rosa og farverige dekoration i både europæiske og traditionelle kinesiske motiver. Derudover er overglasurens farver mindre gennemsigtige end famille verte, mens en uigennemsigtig hvid emaljefarve er karakteristisk²⁰⁴. Selvom typen kendes efter 1720, er skårene med genstandens biografi og Esplanadens overordnede datering i mente, formodentlig fra midten af 1700-tallet. Den sammenlimet spølkum er dekoreret med emaljefarver på ydersiden med et motiv af blomstrende grene formentlig med famille rose dekoration²⁰⁵. Spølkummen kan vidne om, at den har haft en værdifuld betydning for ejeren. Den eneste type der ikke har det kinesiske materiale i flertal, er to spølkum med hoa-teknikken, der stammer fra Japan. Blandt hoa-teknikkens fund er også en kop af kinesisk afstamning. Det viser, at det asiatiske eksportmarked lod sig inspirere af andres idéer, men om hoa-teknikken primært importeres fra Japan er utydeligt gennem en så lille fundmængde. Skårene dateres til midten af 1700-tallet. Drikkeservice af tydelig europæisk inspiration findes også fra Esplanaden i to kopper tilhørende et musselmalet stel. Den første kop har riflet form og brud fra hank og er både i form og dekoration under europæisk indflydelse. Den anden kop er fundet i bunken af diverse blådekorede skår og er ligeledes i riflet form. Begge skår kendes både fra Meissen og den kgl. porcelænsfabrik, hvorfor, at det i teorien både kan være kinesisk eller tidlig europæisk porcelæn²⁰⁶. Slutningsvis skal nævnes guldligt inspireret bordservice fra Kina, hvor fund af fire underkopper og en kop i sort-guld kan dateres til midten af 1700-tallet. To af underkopperne er dekoreret med overglasur i guld og sort samt blomster i indersiden. De to resterende underkopper er dekoreret med serpia og guld samt inderside-dekoration med spinkelt tegnet blomsterkviste, hvor kronbladene er malet med guld og den ene skraveret med sort. Koppen er

²⁰² Huitfeldt 1993 s. 104

²⁰³ Ibid s. 106

²⁰⁴ Ibid s. 104

²⁰⁵ Høst-Madsen 2005 s. 43

²⁰⁶ Ibid s. 86

ligeledes dekoreret med serpia og guld overglasurfarve, hvor ydersiden er dekoreret med en spinkelblomst og sortskraverede blade, mens indersiden er uden dekoration²⁰⁷.

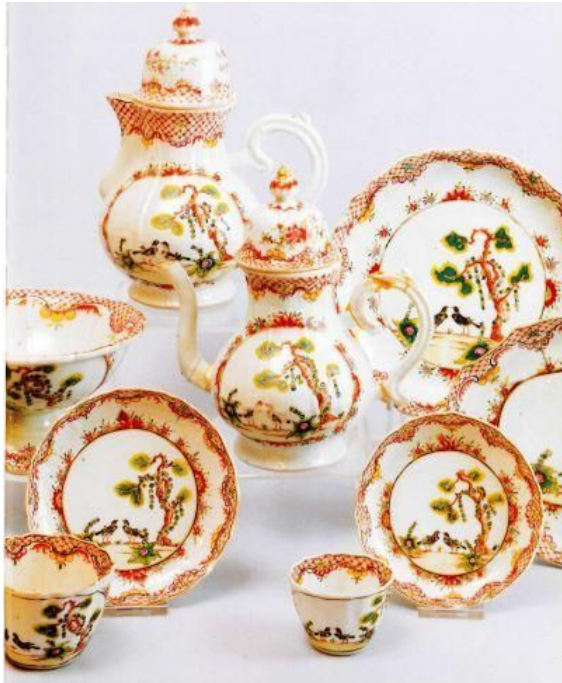

Fig. 10. Te- og kaffeservice fra Oslo med familie rose mønstring. Hovedmotiv er et romantisk fuglepar under et gammelt træ, der er omgivet af blomster. Et motiv der matcher romantikken i Europa mod slutningen af 1700-tallet. Kendetegnene for typen er de mange farverige blomsterdekorationer. Efter Huitfeldt 1993 s. 111.

Type	Oprindelse	Service	Datering	Antal skår
Blådekoration	Kina	68 underkopper, 32 kopper, 7 spølkum, 2 skåle	1700-tallet	109
Kapucinerbrun	Kina	49 underkopper, 19 kopper, 1 spølkum	Fra 1730	68
Koralrød med guld	Kina	15 kopper, 1 underkop	1740-1770	16

²⁰⁷ Ibid s. 54, 64

Imari	Kina	Fem underkopper, fire kopper og en spølkum	Første halvdel af 1700-tallet	10
Famille rose	Kina	En kop og næsten intakt spølkum (sammenlimet af 17 mindre skår)	1725-1770	18
Sort-guld	Kina	Fire underkopper, en kop	Midt. 1700-tallet	5
Hoa	Kina og Japan	To spølkum (Japan), en kop	Midt. 1700-tallet	3
Musselmalet	Kina og måske Meissen	To kopper	Midt. 1700-tallet	2
Famille verte	Kina	To kopper	1700-1722	2
Ukendt	Kina og Japan	Seks spølkum, en underkop, en kop (Japan)	Midt. 1700-tallet	8
I alt				241

Fig. 11. Oversigt over porcelængenstandene fundet på Esplanaden.

Amaliegade 40-42

Udgravningen på Amaliegade (KBM 3492) er en af flere steder i København, som udsteder arkæologisk evidens for byens affaldslag, da dele af byen blev brugt som losseplads i 1600-1700-tallet. Heriblandt belyser affaldet udsmidning af keramik hvor der på Amaliegade er registreret 451 skår af porcelæn, majolika, fajance, stengods og stettinergods. Heraf udgør fajance og porcelæn de to hyppigst fundne typer med henholdsvis 283 og 87 skår, men fundrapporten gør opmærksom på, at den anvendte indsamlingsmetode ikke har været systematisk. Derfor er fordelingen af materialerne ikke nødvendigvis aldeles retvisende. Materialefordelingen afspejler dog en reel tendens og antydning af hvilke typer der oftest var i brug²⁰⁸. Rammedateringen på fundene er ca. 1625 - ca. 1800, men kan primært dateres ca.

²⁰⁸ Ibid.

1700 – 1750. I det følgende opsummeres udgravningens vigtigste pointer med fokus på servicen med øje for porcelæn og fajance, hvor der samlet er ca. 52 skår, som kan sammenkobles til de varme drikke.

Fajance

En optælling af fajanceskårene fra Amaliegade viser, at 116 af skårene er fremstillet i Holland, mens kun 41 skår er produceret i Danmark. Resten kan påføres et ukendt produktionssted. Skårene muliggør en datering af det hollandske materiale til tiden før omkring 1722, da der indføres importforbud med åbningen af fabrikken i St. Kongensgade. Forbuddet ser ud til at være blevet overholdt nogenlunde i Københavnsområdet, da fajancen fra de københavnske udgravninger primært stammer fra St. Kongensgade efter fabrikkens åbning²⁰⁹. Blandt skårene kan 25 henstilles eksotisk drikning ved fund af skåle, underkopper og kopper, hvis datering strækker sig fra ca. 1660-1772. Heraf kan størstedelen henføres som hollandsk import med 14 repræsentanter, hvor materialet dateres til 1660-1725. St. Kongensgade er ikke vældig repræsenteret i drikningen, da kun tre skår kan henføres hertil med en rammedatering på 1722-1772 (se nedenstående figur). Derfor er fundene fra St. Kongensgade i mindretal, men dateringerne stemmer overens med udgravningens generelle materiale tendens. Derfor er området formentlig blevet brugt til tidlig opfyldning. Dateringerne stemmer dermed overens med importforbuddet, hvor de tre år løsår, muligvis kan tilskrives en udfasning.

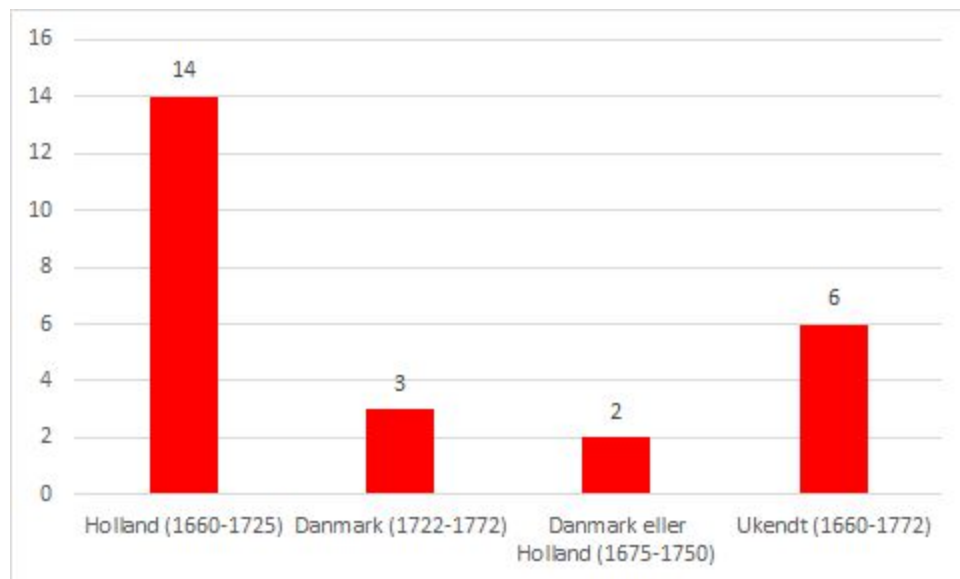

Fig. 12. Tabel over proveniensen og dateringen på det bestemte drikkeservice af fajance.

²⁰⁹ Kristensen 2008 s. 29

Dykket der længere ned i drikkeservicen, er der fundet ni underkopper, hvor seks af dem er fra Holland, en fra Danmark og to af ukendt afstamning. Seks kopper er ligeledes fundet, hvor tre fra Holland, en fra Danmark og to er ukendte. Fundet af fire tekander fordeler sig med to ukendte og en fra både Holland og Danmark. Materialet indeholder derudover fem til seks skåle, hvor fire er Holland og mindst et skår kan være fra Danmark eller Holland. Fejlmarginer identificeres også i materialet, da to af kopperne kan identificeres som enten kop, låg eller skål, mens en underkop kan være et låg. Derudover kan en af tekanderne muligvis også være en dåse. En fællesnævner for fajancen er udsmykningen der primært er blådekorerede med blomster, mens enkelte indeholder fugle og landskabsmotiver, der er inspireret i kinesisk stil. Fund af skår i europæisk stil er også fundet og de viser populære dekorationsmønstre fra 1700-tallet samt udviklingen fra kinesiske til europæiske motiver. Heriblandt er løg- og persillemønstre, som er fundet på to skår fra teservice i form af en kop og underkop²¹⁰. Løg-ornamenteringen er formentlig en europæisering af kinesiske blomster og kendes fra St. Kongensgade i fabrikkens første periode, hvor bladene ligner persilleblade, mens motivet fra 1749 efter Christian Gierløfs overtagelse, ændrer form til tre runde blade. I Amaliegade er der fundet en bund af en tekop med et løgmønster, hvor bladene er runde, hvilket betyder, at koppen stammer fra fabrikkens anden periode. Det andet skår med løgmønster er et randskår af en underkop, hvor bladene ligner en mellemting af persilleblade og runde blade, hvilket kunne tyde på en datering til overgangen fra fabrikkens første periode til anden periode, omkring midten af 1700-tallet. Derudover kendes mønstringen også benyttet på Meissen og kgl. dansk porcelæn fra 1780²¹¹. Et sidste skår der skal fremhæves, er et skår fra en tekande fra St. Kongensgades første periode 1722-1749, der efterligner den kinesiske mode ved decorationen af blåmalet blomster som hovedmotiv og en spiralranke under randen²¹². Tekander i af fajance produceres i Europa, som billige og runge kopier af de kinesiske udgaver, men kendes ikke fremstilles i stort antal²¹³. Dette var blandt andet grundet, at moden og derved den sociale værdi, tilskrev at te helst skulle serveres gennem autentiske kinesiske porcelænskander²¹⁴. Mangel på tekander fra Frederiksstaden og de resterende casestudier, kan dog så tvivl omkring deres udbredelse, trods at tekanden har spillet en central rolle i drikningen. Derfor kan kanden meget vel være undtaget samme masseimport som kopperne, måske grundet en manglende efterspørgsel

²¹⁰ Ibid s. 38

²¹¹ Ibid

²¹² Ibid

²¹³ Huitfeldt 1984 s. 48

²¹⁴ Ibid 2008 s. 40

²¹⁵. Sammenlignes det med tidligere nævnte importtal fra skibene *Sleswig* og *Kongen af Danmark*, er kanderne også hentet hjem i langt mindre omfang end kopper og underkopper. Alternativt kan potterne være underlagt en højere pris og dermed oplevet en større påpasselighed, hvorfor at de ikke er udsmidet i samme store omfang som det øvrige service. Afslutningsvis skal fremhæves et andet eksempel på traditionelt europæisk stengods, der er inspireret af kinesisk porcelæn. Fundet af et skår fra en kop af hvidt stengods har en høj fodrand, der er i stil med kinesiske porcelænskopper, hvorfor der kunne være tale om et tidligt stykke stengods fra 1700-tallet²¹⁶. Det viser, at en udefrakommende faktor som kinesisk porcelæn, gik ind og spillede et puds på den tidligere europæiske stilisering.

Fig. 13. Kop (x500.043 og underkop (x500.088) fra Amaliegade. Skildrer udvikling på St. Kongensgade. Underkoppen motiveres af en mellemting af løg og persillemønstring og er derfor fra fabrikens første periode eller overgang til anden periode. Koppen har persillemønstring og er derfor fra anden periode efter 1749. Efter Kristensen 2008 s. 38.

Type	Oprindelse	Service	Datering	Antal skår
Blå og orangedekorert	Holland	En kop eller låg	Inden 1725	1
Rudeformede	Holland (?)	2 underkopper	Tidlig 1700-tal	2

²¹⁵ Ibid 2014 s. 168

²¹⁶ Ibid 2008 s. 46

blade				
Blådekoration	Holland og St. Kongensgade	4 skåle, 4 underkopper, 3 kopper, 3 tekander	Hollandsk materiale: 1660-1725 Dansk materiale: 1722-1749	15
Løgmønster	St. Kongensgade	1 kop, 1 underkop	1749-1772	2
Persillemønster	St. Kongensgade	1 tekande	1722-1749	1
Hvidt stengods	Ukendt	1 kop	Tidlig 1700-tal	1
Ukendt	Holland eller St. Kongensgade	1 underkop, 1 kop eller skål, min. 1 skål	Første halvdel af 1700-tallet	3
I alt				25

Fig. 14. Oversigt over fordelingen af det bestemte fajance fra Amaliegade 40-42.

Porcelæn

Der er i alt fundet 87 skår af porcelæn. Det er ifølge Rikke S. Kristensen et højt antal taget porcelænets formodede eksklusivt i betragtning²¹⁷. Dette vidner om, at vi er i landets hovedstad, hvor handlen var i centrum og mængden af købedygtige folk, der kunne erhverve det fineste inden for bordservice var større end rigets gennemsnit. Af disse kan 28 skår forbindes til drikkeservice, øjensynligt med primært fokus på te drikning. Størstedelen er importeret fra Kina, da kun to skår er fra Meissen eller af ukendt afstamning. Trods manglen på absolutte dateringer, synes de relative af slagsen at bevidne yngre dateringer end fajance, da størstedelen dateres til midten af 1700-tallet. Det tidligste porcelæn er fra 1725-1730, hvorimod fajancen synes indført fra midten/slutningen af 1600-tallet. Derudover bevidner skåret fra Meissen om udviklingen fra Kina til Europa, da skåret fra Meissen dateres som yngste af servicen til 1763-1774. Skåret er fra en stor underkop, der på undersiden bærer Meissenmærket, to krydsede sværdklinger, og malerens signatur, der mellem sværdene symboliseres med en lille prik. Prikken ses på Meissen stempler fra 1763-1774, og koppen kan derfor ret absolut dateres til denne periode²¹⁸. Underkoppen er dekoreret med et blomstermotiv, der giver mindelser om musselmotivet, der også

²¹⁷ Ibid s. 41

²¹⁸ Hæstrup 1986 s. 70f

produceres på den kgl. porcelænsfabrik. Det menes dog ikke, at europæisk porcelæn endnu havde opnået stor udbredelse, da det blandt jordfund er en sjælden genstand grundet dyrere pris, der forbindes med eksklusiv luksuriøsitet²¹⁹. Slutteligt kan sammenligningen med fajancen fortsættes ved, at fundet af underkopper er i flertal, hvilket muligvis kan skyldes, at kopper og skåle er den væsentlige del i drikken og derfor kunne repareres eller opleves med påpasselighed. Alternativt kan det også blot være et tilfælde, da de begge blev importeret i næsten lige store mængder.

Type	Oprindelse	Service	Antal skår
Blådekoration	Kina	6 underkopper, 5 kopper, 2 skåle, 1 spølkum	14
Kapucinerbrun	Kina	4 underkopper, 2 kopper	6
Imari?	Kina	2 skåle, 1 underkop	3
Famille rose	Kina	1 kop	1
Koralrødt med guld	Kina	1 kop	1
Musselmalet	Meissen	1 underkop	1
Ukendt	Kina	1 kop, 1 skål/låg	2
Ialt			28

Fig. 15. Oversigt over fordelingen af porcelæn fra Amaliegade.

Størstedelen af skårenes dekoration er udsmykket i traditionel kinesisk stil med blåmalet motiver ved blomsterudsmykning og landskaber, der fremviser Kina. I det følgende fremhæves tendenser og skildringer, der symboliserer produktionen af service og første fokus er udviklingen mod europæisering. Europæiseringen eksemplificeres ved en porcelænskop, der er bevaret i sin fulde højde og er dekorativt et eksempel på kulturmødet mellem Kina og Europa. Koppen har europæisk form med hank, mens dekorationen er kinesisk og er formentlig af kinesisk oprindelse lavet efter europæisk forbillede. Der er ingen signaturer eller fabriksmærker, hvorfor dateringen og produktionssted er ukendt. Dateringen er dog efter 1730'erne og formentlig tidligst fra midten af århundredet. Et andet eksempel på handelsnetværket

²¹⁹ Ibid s. 41

mellem Kina og Europa, er fundet af syv kapucinerkopper og underkopper. Kapucinerstilen er kendetegnet ved sin brunlaseret yderside og er opkaldt efter kapucinermunkenes brune kapper. Derudover symboliseres den ved at være et tidligt eksemplar på kinesisk eksportporcelæn med hank. De kendes udbredt fra omkring 1730 og er et eksempel på den europæiske stilisering på kinesisk eksportporcelæn²²⁰. Den brune yderside kendes fra alle syv kopper og underkopper, mens fire af dem er påmalet med en blå inderside. Ydermere er det muligt at se blomster, et ornamentalt motiv, samt synliggørelse af et havemotiv, hvor der på tre af dem ses et hegn og blomstrende grene. Slutningsvis er fundet en kapucinerkop af typen 'familie rose', der er kendetegnet med en lille blomst med rosamalede kronblade. Familie rose koppen kan dateres til efter 1720, og ligesom fundet fra Esplanaden er koppen formentlig fra midten af 1700-tallet, hvor markedet blev dominant²²¹. Karakteriseret for familie rose er dekoration malet i rosenfarver, med primære nuancer af lyserøde og karmin. Disse farver var kendt for kineserne som yangcai ("fremmede farver"), fordi de først blev introduceret fra Europa i slutningen af 1600-tallet²²².

Fig. 16. Eksempel på kapucinerkoppen, der har sit navn efter kapucinermunkenes kutter grundet den brune yderside. Udbredes fra midten af 1700-tallet. Efter Hoff 2015 s. 58.

Rådhuspladsen

Resultaterne for Rådhuspladsen, kan delvist henvises til undersøgelser foretaget under kurset materiel kultur og undertegnedes projekt 'social og kulturel identitet belyst gennem fajance og porcelæn'²²³.

²²⁰ Hoff 2015 s. 59

²²¹ Emerson 2000 s. 189f

²²² Ibid.

²²³ Hansen 2017

Udgravningen på Rådhuspladsen (KBM 3827) blev foretaget i forbindelse med udvidelsen af metroen og giver et overblik over brugen af keramikken, grundet en massiv fundmængde. Stedet blev ligeså anvendt som affaldsdepot, hvorfor der i alt er fundet 20,422 keramikskår. Størstedelen dateres til 1600-tallet og særligt århundredets sidste halvdel²²⁴. Der blev fundet 1320 fajanceskår og 33 porcelænsskår²²⁵, hvilket betyder, at andelen af fajance var den næststørste fundgruppe med 6,50% af fundene og porcelæn den laveste med 0,20%. Dette vidner om, at keramikken primært dateres til perioden inden København blev centrum for kinesisk masseeksport. Lertøj var den mest hyppige genstandstype med 17598 skår og vidner derfor om, at være den mest anvendte keramik til køkken- og bordservice. Ingen fajance kan dateres til fabrikken på Store Kongensgade, hvorfor det primært stammer fra perioden før importforbuddet i 1722 og derfor fremstår som kilde til Københavns import. Fundene kendetegnes ved import fra Holland, da 1168 af 1320 fajanceskår stammer herfra, mens 116 er af ukendt afstamning og sekundært 32 af tysk oprindelse²²⁶. De sidste fire skår stammer fra Italien eller Spanien²²⁷. Perspektiveres det i et historisk overblik stemmer det overens med netværket til Holland og deres handelskompagnis begyndende storhedstid. Derudover bekræfter det, at fabrikken i Delft blev førende leverandør af fajance. 840 skår er dekoreret af penselmalet strøg med primært blå blomster eller kinesiske landskaber²²⁸, hvilket stemmer overens med samtidens europæiske intention, om at imitere kinesisk porcelæn. 321 udekorede fund udgør næststørste gruppe og består af typen 'wit goet' (hvidt gods)²²⁹, men i blandt er kun registret en skål, der måske forbindes te drikning. Fajancen fra Holland tyder på en varieret anvendelse, men en primær udnyttelse af bordservice forbundet til mad og drikke, hvor de hyppigste fund repræsenteres ved 306 tallerkener, 281 fade, 131 skåle, samt 38 skåle-skår af hollandsk majolika og en tekande²³⁰. Der er ligeledes fundet tre kopper med en relativ datering fra 1620-1700. Den tidlige datering betyder, at de formentlig har haft anden funktion end til te, kaffe eller chokolade. Hanke til kopper var ikke nytænkende i europæisk kontekst og var brugt i middelalderen, men drikkekopper til de tre drikke var før og omkring 1700 designet som en 'traditionel' kinesisk skål uden hank, hvorfor de gik under betegnelsen drikkeskåle²³¹. Derfor kan skålene formentlig henlægges til særligt te drikning, da kaffe og især chokolade endnu var

²²⁴ Kristensen 2015 s. 38

²²⁵ Ibid

²²⁶ Ibid s. 37

²²⁷ Ibid.

²²⁸ Kristensen 2015 s. 38ff

²²⁹ Ibid

²³⁰ Ibid

²³¹ Hoff 2015 s. 59

sjældne drikke. De tidligste kopper med hank introduceres med Meissenporcelæn omkring 1720, hvor de påføres høje og slanke chokoladekopper, hvorfra den ca. ti år senere ændrer teskålens udformning og hurtigt pådrages kinesisk eksportporcelæn²³². Den første udbredelse af hankes kenderes fra de brune kapucinerkopper, der kendes bl.a. kendes fra Amaliegade og Esplanaden. Grundet den tidlige datering på Rådhuspladsens opfyldning, er der ikke fundet meget porcelæn og derfor heller ingen kopper med hank. Fundmængden af porcelæn viser dog usædvanlig tidlige fund i dansk kontekst, heriblandt fire skår af Ming porcelæn, der kan dateres til 1550-1650. Skårene inkluderer bl.a. en skål af typen 'kinrande' fra 1500-tallet, der kendetegnes ved sin blå og hvid inderside motiveret af en dragelignende fugl og guld blomster på rødt emaljeret baggrund på ydersiden²³³. Ming porcelænet fra Rådhuspladsen er det ældste fund fra dette projekt og må betegnes som sjældnen for sin tid.

Fig. 17. Samme type 'kinrande' skål fra Ming-dynastiet som er fundet på Rådhuspladsen, men det er ukendt om den har været identisk. Billedet vidner om skålens farvestrålende eksklusivitet med rød emalje over glasuren med forgylde (kinrande) blomsterblade på ydersiden. Blå underglasur og i midten en sommerfugl samt bånd på randen. Efter British Museum.

Fra første del af 1600-tallet er fundet et skår af kraak porcelæn og typologisk set, er det noget af det ældste, der begyndes udbredt i Danmark. I dette projekts indsamling kan intet kraak kædes sammen med te-drikning, trods at det stødes på i flere udgravninger. Derfor har kraak måske været anvendt i andre sammenhænge. I perioden 1660-1800 er fundet ni skår, hvor syv af dem er med kinesisk oprindelse og karakteriseres ved traditionel blådekoration med kinesiske motiver. Fem af disse kan dateres indenfor

²³² Ibid

²³³ Kristensen 2015 s. 43f

Qianlong perioden fra 1700-1775, de resterende to dateres til Kangqi 1662-1722. Heriblandt er både fundet evidens på kopper og skåle²³⁴. De resterende stammer fra Europa og er af ukendt afstamning, og kan dateres til slutningen af 1700 til starten 1800-tallet. De sidste nitten porcelænsskår stammer fra 1800-1900-tallet og er alle europæiske og kan afspejle udviklingen fra kinesisk til europæisk produktion. Derudover viser det den gradvise udspreddelse der stiger pr. århundrede Grunden til det manglende porcelæn fra 1700-tallet kan b.la. skyldes, at den dansk-asiatiske handelsrute først var fuldt udviklet med Asiatisk Kompagni. Derfor kan det fundne porcelæn indirekte være importeret via Hollands handelskompagni eller gennem det mindre succesfulde Ostindiske Kompagni. Derfor viser udgravningen også, at porcelæn ved Rådhuspladsens opfyldning endnu var en sjældenhed i de københavnske hjem, mens fajance og majolika var under begyndende udbredelse og dominerede markedet.

Materiale	Oprindelse	Genstande	Skår	Datering
Fajance	Holland	131 skåle, tre kopper, en tekande	135	1620-1700
Porcelæn	Kina	Kinrandeskål	1	1500-tallet
Porcelæn	Kina	Blådekorerede kopper	2	1662-1775

Fig. 18. Samlede oversigt af drikkeservicen fra Rådhuspladsen. Særligt synes dateringen af porcelænsskålen interessant, da den er materialets ældste service og meget tidligt for porcelæn at være. Derudover bekræfter udgravningen, at fajance dominerede 1600-tallets forbrug.

Sammenfatning

I alt er 524 skår undersøgt fra de københavnske udgravninger. De tre ovenstående står for størstedelen, men derudover stammer 28 skår fra andre udgravninger, der primært tilskrives Frederiksstaden. Blandt disse er 210 skår af fajance, mens 314 skår er af porcelæn som ligeledes fremgår af figur 18. Et-to skår er af europæisk Meissen porcelæn, mens fire skår stammer fra Japan og de resterende Kina. Fajancen og stengods fordeles med 173 skår fra Holland (82%), fireogtyve skår (12%) fra St. Kongensgade, ti skår der kan dateres til både Holland eller Danmark (5%), mens fire er af ukendt oprindelse (1%). Særligt er fundene fra Rådhuspladsens tidlige opfyldning skyld i den store favør til hollandsk fajance. Den kinesiske og hollandske dominans skildrer betydningen af handelsnetværkets betydning. Det må formodes, at de

²³⁴ Ibid s. 45

nye typer for keramik gav københavnerne mulighed for at vise modernitet og modetrends, som led i en social skildring. Drikkenes service kan her være brugt som middel, da det har adskilt sig fra tidligere kendt udsmykning på keramik i Europa²³⁵. Dette gælder særligt te og til dels kaffe, da særligt chokoladen synes fraværende i det arkæologiske materiale. Ydermere giver udgravningen indblik i handel, forbrug og produktion i København i særligt anden del af det 17. århundrede, der følger et generelt europæisk keramisk handelsmønster. Dette trods en masse relative dateringer, der viser, at hollandsk fajance begyndes udbredt fra midten og slutningen af 1600-tallet, hvor porcelæn kun er fundet i meget få antal. Den større udbredelse af porcelæn hænger sammen med etableringen af Asiatisk Kompagni, der både forøger mængden og den typologiske forskellighed. Resultatet stemmer nogenlunde overens med Rikke S. Kristensens undersøgelser af det samlede materiale fra , der viste at 91% af 1700-tals porcelæn fra Frederiksstadens affaldslag stammer fra perioden med direkte handel mellem Danmark og Kina. Det resterende materiale stammer 1600-tallet og de to første årtier af 1700, hvilket tyder på, at forbruget af kinesisk porcelæn i København var relativt tidligt udbredt blandt et handlekraftigt borgerskab²³⁶.

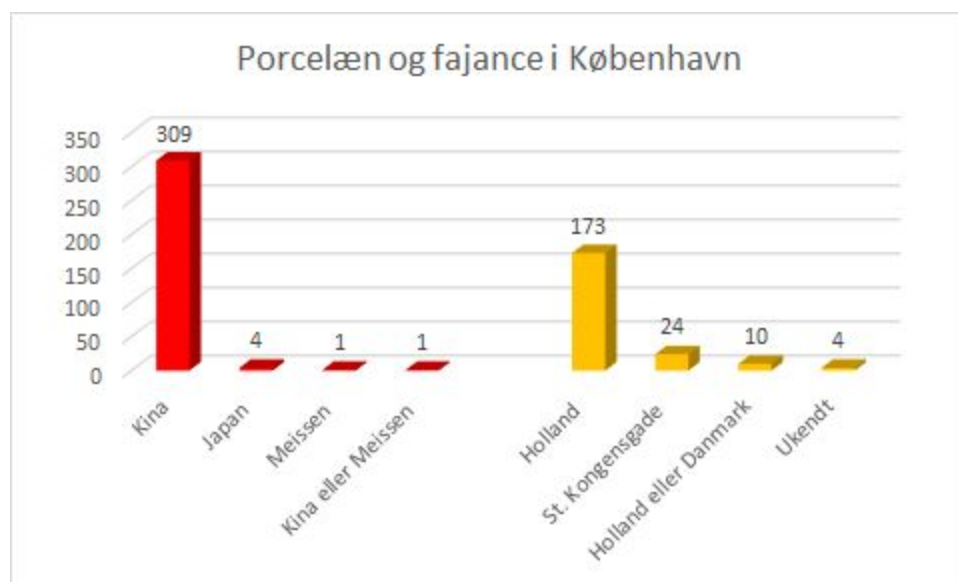

Fig. 19. Viser fordelingen af porcelæn og fajance i København. Det er særligt mærkværdigt, at andelen af porcelæn er så stor sammenlignet med fajance. Dette vidner om at vi er i hovedstaden med et handlekraftigt borgerskab.

²³⁵ Ibid s. 53f

²³⁶ Kristensen 2014 s. 160

Trondheim

I tiden efter reformationen til 1800-tallet blev den norske by for alvor en handels- og søfartsby, der bød på en markant stigning i byens indførsel af små mængder af forskellige varer fra særligt Danmark og Holland²³⁷. I 1681 udbrød byen i brand, hvorefter at Trondheims byplan blev markant ændret og bymurene forstærket i en tid med international konflikt og Sverigeskrige²³⁸. Befolkningstallet var i vækst, da tallet fra midten til slutningen af 1600-tallet gik fra 2500 til 5000 indbyggere. Trods epidemier, krig og dårlig afgrøde voksede tallet med ca. 75% i det 18. århundrede og i 1801 bestod befolkningen af ca. 9000 borgere. Den norske bybefolkning som helhed voksede betydeligt mellem midten af det 17. århundrede og 1800, da tallet gik fra ca. 30.000 til over 100.000 indbyggere²³⁹. I midten af 1600-tallet udskilte en eliteklasse af købmænd sig fra resten af borgerklassen og blev en del af en proces med stigende social og økonomisk differentiering²⁴⁰, men overordnet eksisterede der tre samfundsgrupper: civile embedsmænd og militærofficerer (ca. 5% af bybefolkningen), borgerklassen (ca. 15-25%) samt størstedelen der var økonomisk og socialt lavtstående (70-80%)²⁴¹. Disse grupper kan opdeles i socioøkonomiske klasser rangeret efter indkomst og formue. Øverst var en lille, ekstremt velhavende elite, der bestod af et par familier af købmænd, skibsejere og højtstående embedsmænd, der var involveret i handel. Under disse var en overklasse af velhavende handlende og højtstående embedsmænd. 1700-tallets stigende handel afled en voksende borgerklasse af små købmænd, velstående håndværkere, søfarende kaptajner og styrmænd mfl. Den lavtstående klasse udgjorde størstedelen af befolkningen bestående af f.eks. søfolk, mindre velstående håndværkere, fiskere, soldater og de fattige²⁴². Den stigende sociale og økonomiske differentiering blev større i det 18. århundrede og andelen af fattige voksede. Før enden af århundredets var det kun overklassen, der oplevede en betydelig stigning i velstanden og Trondheims elite oplevede en guldalder, hvor de nød godt af den internationale handel med eksklusive og luksuriøse varer. Samme klasseinddeling af borgerne kan formentlig overføres til rigets øvrige byer af samme størrelse. Mellem- og underklassen kæmpede med faktorer som underbeskæftigelse, lave lønninger og stigende fødevarerpriser²⁴³, men hen ad århundredets sidste halvdel, menes det, at tog de del i det eksotiske forbrug, hvor f.eks.

²³⁷ Nordeide 2003 s. 261

²³⁸ Ibid s. 129

²³⁹ Eliasson 2006 s. 216

²⁴⁰ McLees 2019 s. 128

²⁴¹ Ibid s. 130

²⁴² Ibid.

²⁴³ Ibid s. 130f

kaffe, te og sukker begyndte sit indtog hos det bredere spektrum af Trondheims befolkning²⁴⁴. Det kan de have købt på byens markedsplads der i løbet af 1600-1700-tallet oplevede forandringer. Den første efter-middelalderlige markedsplads blev brugt fra ca. 1531 til 1681, hvorefter pladsen blev fornyet og centralt indtænkt som en stor kvadratisk markedsplads i byens nye barokkiske centrum. Markedspladsen blev placeret i nærheden af rådhuset og havnen, men pladsen fik først en større rolle i bylivet i anden halvdel af det 18. århundrede. Pladsen viser forekomster af husholdningsaffald og trampet keramik, der sandsynligvis er blevet solgt på markedet, hvilket tyder på, at torvet blev brugt som en offentlig losseplads²⁴⁵. Nedenstående undersøgelse vil på baggrund af Christopher McLees afhandling, hvor eksempler fra 42 arkæologiske udgravninger forklares²⁴⁶, undersøges Trondheims forbrug og handel af de eksotiske drikke. Først introduceres perspektivet fra de norske toldlister, hvorefter et generelt overblik af de arkæologiske fund fra byen præsenteres, hvilket afsluttes med et casestudie om forholdene på Kongsgården.

Toldlister

Toldlisterne vidner om et forbrug der tilkom en masse service, der inden kinahandlen var ukendt i europæiske hjem og beretter om en masse service, der synes nødvendig for oplevelsen og nydelsen af drikkene. Der henvises til bilag 4 for et fuldt overblik af toldlisternes undersøgte materiale. Første gang at porcelæn nævnes i norsk sammenhæng er i Bergen, hvor 'porselin' fra udlandet til en værdi af 200 rigsdaler betragtes i toldlisterne fra 1696²⁴⁷. Det kan dog også være en mistolkning, hvor Delftfajancen er fejlfortolket, hvilket kendes fra danske skifter²⁴⁸. Trods dette ene eksempel synes der ikke noget entydigt bevis på, at der har foregået fast national import før 1700. Ifølge de norske toldlister er det første drikkeservice af porcelæn importeret til Trondheim i 1733, hvor 144 tekopper, 49 spølkummer og seks testel registreres²⁴⁹. Samme år registreres te i form af 156 pund bohea, 42,5 pund grøn, 15 pund kejser te og to pund pechaur, hvilket bekræfter antagelsen af tesorternes udbredelse fra det kulturhistoriske perspektiv. Toldlisterne viser, at størstedelen af teen blev importeret fra Danmark, men også fragtes fra andetsteds i Norge og udefinerede 'fremmede steder'. Derudover giver det et indblik i værdisættelsen af

²⁴⁴ Ibid

²⁴⁵ Ibid s. 150f

²⁴⁶ Ibid s. 404

²⁴⁷ Ibid s. 199

²⁴⁸ Hoff 2015 s. 52

²⁴⁹ Norsk toldliste 1733

<http://databaser.tidvis.no/customs/Rows.jsp?id=5546> (set 19/4-2019)

diverse tesorter, da den mest udbredte formentlig har været billigst og modsat de mindst importerede mest eksklusive. Udover te er der samme år importeret kaffebønner for 237 pund fra 'fremmede steder'²⁵⁰. Te og kaffebønner findes sporadisk i toldlisterne fra 1724-27, hvorfor, at det formodes, at porcelæn har været indført i mindre mængder. Årene 1734-1739 er ingen toldlister bevaret, så det er først fra 1740 at en eksplosiv udvikling iagttages og de efterfølgende år er importen yderligere stigende. Det kan sandsynligvis kædes sammen med Asiatisk Kompagnis etablering af en direkte rute, der gav større kinesisk handel og betød, at porcelæn hovedsagelig fragtes til Norge fra København. Kinesisk porcelæn blev en mindre kostbar sjældenhed, hvilket også falder sammen med en stigende import og forbrug af te, kaffe og i mindre grad chokolade. Import af porcelæn er særligt omfattende teservice. Samme betragtning gør sig gældende for Bergen²⁵¹, hvorfor, at der ifølge toldlisterne synes præcedens for, at der i det midt-sydligste Norge er en stigende handel af de eksotiske drikke. Det er dog bemærkelsesværdigt, at kakaobønnen første gang noteres i 1746 ved import på 50 pund, mens kaffebønner samme år noteres for 215 pund og den samlede mængde på te udgør 1793 pund, hvoraf bohea udgør 1785 pund²⁵². Generelt set overstiger import af kakao ikke 120 pund, der importeres i 1790²⁵³, hvilket vidner om den manglende udbredelse kontra te og kaffe. Omvendt vidner det også om, at importen af kakao gradvist forøges. Mens kakao og te importeres fra Danmark, er kaffen fra 'fremmede steder'. Dette viser ligeledes forholdene mellem drikkene og udviklingen af import fra København. Mellem 1774 og 1786-90 sker en drastisk stigning i forbruget af drikkeservice i porcelæn og fajance samt de tre drikke, hvor der importeres for samlet 35.069 pund i 1774 til 92.656 pund i 1786, hvoraf kaffeforbruget er steget eksplosivt kontra de andre drikke. Herefter fortsætter forbruget stabilt frem til 1792, hvor handlen falder til et niveau lidt over 1774. Dette stemmer godt overens med den florissante periode, hvor Asienhandlen når maksimalt udbytte, hvilket understøttes af tallene for Asiatisk Kompagnis hjemkomne ladninger.

Fajance og industrielt lertøj

Drikkeservicens i Trondheim bevidnes ved flere typer af fajance og industrielt hvidgods, der ligeledes illustrerer den kronologiske udvikling af import fra hollandske til engelske genstande. Hollandsk

²⁵⁰ Ibid.

²⁵¹ McLees 2019 s. 199f

²⁵² Norsk toldliste 1746

<http://databaser.tidvis.no/customs/Rows.jsp?id=9808#64> (set 19/4-2019)

²⁵³ Norsk toldliste 1790

<http://databaser.tidvis.no/customs/Rows.jsp?id=67#145> (set 19/4-2019)

polykromt dekoreret fajance er fundet fra slutningen af 1500-tallet blandt madservicen, mens det ældste drikke service stammer fra den blådekorerede hollandske fajance. Blådekorationen fra Delft er fundet i flest eksemplarer med tallerkener, fade og skåle der dateres fra slutningen af 1600-tallet og henad 1700-tallet. Disse udgør størstedelen af det hollandske materiale²⁵⁴. Det skandinaviske materiale står i mindretal og består udelukkende af tallerkener og skåle af dansk fajance fra det 18. århundrede. Denne betragtning vidner måske om, at fabrikken havde sværere ved at opretholde monopolet udenfor København. Fra midten af 1700-tallet sker en ændring i den typologiske service, da den engelske industri med creamware og pearlware keramik bliver synlig i det Trondheims forbrug indtil midten af 1800-tallet²⁵⁵. Creamware fremstilles fra 1740'erne til ca. 1820, mens pearlware produceres fra slutningen af det 18. århundrede. De engelske blyglaserede typer kunne dekoreres ved hjælp af dekorationstryk, hvor mønstringen i stedet for at males, trykkes og overføres keramikken. Trykket overføres via silkepapir, hvor dekorationen glaseres og brændes på lertøjet²⁵⁶. De tidlige motiver var orientalsk inspirerede, men i starten af 1800-tallet dekoreres keramikken med europæiske scener inspireret af romantikken og gotisk stil²⁵⁷. Antallet af keramik der relateres til servering eller hælde af væsker, er forholdsvis begrænset, hvilket også tæller tepotter. Ingen tepotter noteres som hollandsk fajance eller kinesisk porcelæn. Dette selvom, at det blådekorerede fajance fra Delft, er den hyppigst fundne genstand og er fundet som en 'almindelig' kande. Derimod er der fundet tepotter af formodentlig engelsk oprindelse ved industrielt stentøj af creamware og pearlware, mens der ligeledes er fundet en tepotte af rødt stentøj og hvidt saltglaseret stentøj fra Staffordshire fra 1700-tallet²⁵⁸. Kigges der på porcelæn betragtes ligeledes en europæisk tepotte fra 17-1800-tallet af ukendt oprindelse²⁵⁹. Denne datering muliggør vidtstrakte produktionssteder, da der i denne periode åbner flere europæiske fabrikationer. Den manglende tilstedeværelse af kinesisk porcelæn og hollandsk fajance kan muligvis tilskrives, at de har været dyrere end de engelske stentøjer²⁶⁰, hvorfor man 'nøjes' med en billigere variant. Det ændrer dog ikke på, at de findes blandt øvrigt service, men dette kan igen hænge sammen med prisen, hvor en tekande har været mere eksklusiv. Af andet materiale, der ikke findes arkæologisk evidens for i København, er fundet af et

²⁵⁴ McLees 2019 s. 197f

²⁵⁵ Ibid s. 205

²⁵⁶ Fjellheim 1981 s. 128

²⁵⁷ McLees 2019 s. 198

²⁵⁸ Ibid s. 205

²⁵⁹ Ibid s. 221f

²⁶⁰ Ibid s. 310

drejhåndtag fra en kaffekværn, der er anvendt til at kværne kaffen inden brygning til kande og kop²⁶¹. Kværnen kendes fra 1700-tallet, men er af ukendt datering.

Fig. 20. Jernhåndtag fra Trondheim til kaffekværn med eksempel af fuldkommen kaffekværn til højre. Kendes fra 1700-tallet, men er af ukendt datering. Efter McLees 2019 s. 228.

Porcelæn

I Trondheim er kinesisk porcelæn regelmæssigt registreret i 1700-tals kontekster, hvor det hovedsageligt består af blådekorerede teservice (kopper, underkopper, skåle), men der kendes enkelte eksemplarer på tidligere brug af kinavaren²⁶². Det tidligste porcelæn stammer fra Kongsgården, hvor det er fundet i stratigrafisk kontekst, der tyder på, en brugsanvendelse før ca. 1670²⁶³. En generel mangel på porcelæn i kontekster fra 1600-tallet afspejler dog en formodentlig begrænset tilgængelighed, selvom udgravninger i Trondheims affaldslag, viser, at de første årtier af det 18. århundrede indeholder en større stigning i antallet af porcelæn. Heriblandt er Trondheims markedsplads, hvor nogen af de ældste fund af porcelæn er fundet fra arkæologiske udgravninger i Norge²⁶⁴. Dette er dog ikke ensbetydende med, at Trondheim var de første i Norge til at handle med porcelæn, men det vidner om, at byens købmænd har et handelsnetværk der muliggør en porcelænshandel rettet mod eliten og det rige borgerskab. Den tidlige handel kan muligvis forbindes med norske testamenter, der viser inventar ved dødsfald fra begyndelsen af det 18. århundrede. I disse registreres en stigning en stigning af udstyr til te og andre eksotiske drikkevarer, herunder porcelæn, blandt de øverste samfundsklasser²⁶⁵. En mulig genstand der kan henføres hertil, trods en formodentlig senere datering end det tidlige 1700, er en skebakke ('spoon tray') designet til testellet. Udviklingen af porcelæn fra kinesisk til europæisk produktion er ligeledes registreret

²⁶¹ Ibid s. 224

²⁶² Ibid s. 199f

²⁶³ Ibid

²⁶⁴ Ibid

²⁶⁵ Ibid s. 359

i byens materiale, hvor kinesiske kopper og underkopper findes i 1700-tals kontekster, mens det findes i tilsvarende europæisk form fra 17-1800 tals kontekster²⁶⁶.

Fig. 21. Blådekorerede skebakke fra testel af kinesisk porcelæn. Anvendt til teceremoni i Trondheim. Efter McLee 2019 s. 200.

Kongsgården

Udgravninger foretaget på Kongsgården (TA 1985/10 og TA 1991/1) vidner om den materielle kultur blandt lederne af militæret, der sammen med deres familie og tjenere levede og arbejdede inden for Nordenfjeldske hærens arsenal og depot i Trondheim i det 18. århundrede. Arsenal- og forsyningsdepotet blev placeret på den middelalderlige Ærkebispegård, som blev nedlagt af kronen efter reformationen, hvorefter stedet overgik til Kongsgård. I 1686 blev bygninger lavet om til militærisk formål, hvor området bruges som regionalt depot for militært udstyr. Kort tid herefter blev den første af ni chefer for hærens proviant-, ammunitions- og materialforvaltere logeret her indtil 1783, hvor den sidste leder flyttede²⁶⁷. Udgravningerne belyser boligområdet med særligt henblik på to residenser, hvor begge husholdninger viser adgang til en række dagligdags, praktiske og luksuriøse forbrugsgoder. Herunder involverer forbruget b.la. selskabelig bordservice til mad og drikke, der har øje for social selviscenesættelse²⁶⁸. Følgende afsnit går i dybden med den materielle kultur på Kongsgården og udviklingen på to residenser der fra 1695-1783 blev anvendt af beboerne. Dette gøres ved undersøgelser foretaget i en latrin samt ydre områder, der betragtes som andetsteds end latrinen.

²⁶⁶ Ibid s. 207

²⁶⁷ McLees 2019 s. 289

²⁶⁸ Ibid s. 367

Første residens (ca. 1695 - 1730)

Blandt keramikken på første residens udgjorde bordservice den mest talrige ressource med 51% af skårene i yderområderne, mens køkkentøj udgjorde 34%. Samme tendens iagttages i latrinene, hvor de fleste var fragmenter af tysk rødterskeramik og hollandsk fajence. I alt dækker bord- og køkkentøjet 1206 ud af 1861 skår, der særligt gælder tallerkener og skåle. Drikkeservice blev fundet i færre mængder og heriblandt er en mindre mængde kinesisk porcelæn, der betragtes som teservice. Porcelænet er fundet i de ydre områder, hvor det blot udgør 1% af keramikken med 23 skår, hvilket vidner om en mangelvare på denne tid²⁶⁹. Porcelæn er den eneste vare henvisende mod et eksklusivt forbrug og blev fundet i residensens sydlige område, som indeholdt det største udvalg af genstande og objekter, hvorfor området, formentlig er brugt til residensens affald²⁷⁰. Porcelænets begrænsning bekræfter, at det har været en dyr og eksklusiv genstand kontra eksempelvis den tyske og hollandske keramik og har ikke på samme måde, været let at erstatte i tilfælde af at keramikken går itu. Grundet en sammenkobling af diverse materialer, såsom mønter fra 1588-1699, kridtpiber og glasbeholdere samt tilstedeværelsen af lokale Trønder varer, der indføres i midten af det 17. århundrede og kinesisk porcelæn, der ikke importeres til Norge i væsentlig grad inden 1700, giver kombination af materialer en datering på slutningen af 1600 og starten af 1700-tallet²⁷¹.

Anden residens (ca. 1730 – 1783)

Materialet fra anden residens skildrer udvikling fra residensens første periode. Dette skildres bl.a. gennem latrinens 1474 skår, hvor størstedelen er importeret materiale (76,5%), der fortsat består hovedsageligt af hollandsk fajence, engobe samt rødt og hvidt lertøj (57%). I mindre mængder fandtes ligeledes stentøj og rødt lertøj fra Tyskland og England (9%) samt kinesisk porcelæn (10,5%), mens det lokale røde Trønder-lertøj ligeledes er stærkt repræsenteret (22,5%). I de ydre områder er det ligeledes importerede varer der er størst (60%) og bortset fra en mindre mængde porcelæn, ligner antallet latrinens fund. 27% udgøres af hollandsk fajence, mens tysk og hollandsk lertøj og engobe udgør 11%. Slutningsvis udgør kinesisk porcelæn kun 3%, heriblandt en europæisk imari-inspireret tallerken, mens det lokale Trønder-lertøj udgør 19%²⁷².

²⁶⁹ Ibid s. 309

²⁷⁰ Ibid s. 311

²⁷¹ Ibid

²⁷² Ibid s. 327

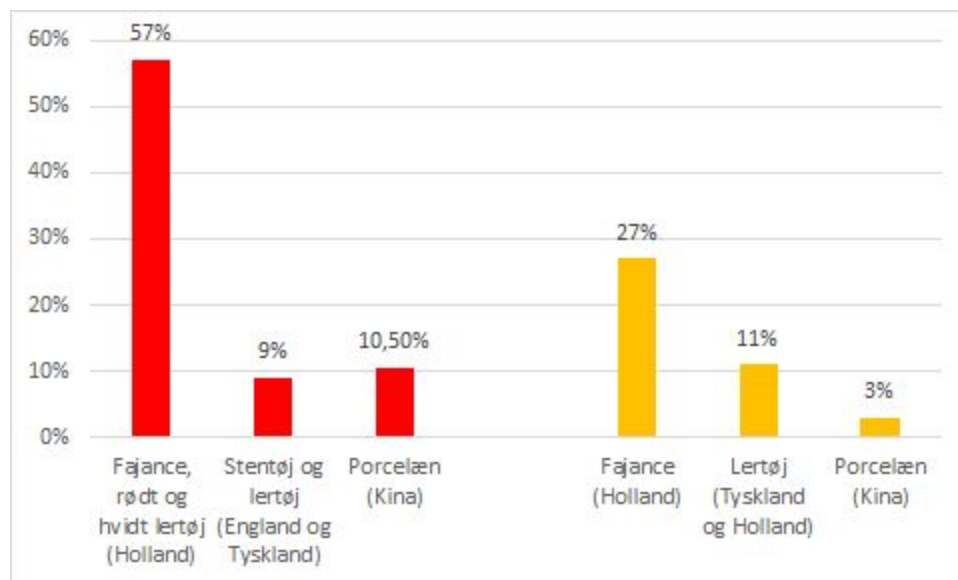

Fig. 22. Sammenligning af importeret materiale fra Kongsgårdens anden residens. De tre røde søjler viser materialet fra latrinen, mens de gule viser yderområderne.

I samme kontekst som porcelænet er ligeledes førnævnte drejehåndtag af metal til en kaffekværn²⁷³. Analyseres latrinens tal nærmere med komparativt henblik på lertøj til forbrug af drikke, kan drages en parallel fra første residens. Størstedelen af servicen til mad er af blådekorerede hollandsk fajance i form af tallerkener og skåle. Omkring 17% af keramikken forbindes med forbrug af drikkevarer og heraf bestod ca. 14% af ni kinesiske porcelænskopper og tolv underkopper, der formentlig er brugt til te, men muligvis også kaffe og chokolade. Derudover kan en tepotte af rødt engelsk lertøj ligeledes henvises til den eksotiske drikning, mens der derudover er fundet få kander og krus i Staffordshire stentøj og blådekorerede hollandsk fajance, som dog kan have haft et bredere formål²⁷⁴. Størstedelen af drikkeservicen kan dog ikke henvises til de varme drikke, da de er fund af glas. Antallet af bordservice og teservice forekommer i større mængder end fundene fra første residens²⁷⁵. Boligernes husholdninger bærer præg af den internationale handel, der påvirker periodens forbrug - særligt med dominans fra Holland. Den kinesiske handels indflydelse på boligens inventar er også tilstede og de to residenser viser, at der sker en gradvis forøgning blandt mængden af porcelæn og særligt drikkeservicen. På baggrund af keramikken, menes materialet fra anden residens at stamme fra midten af det 18. århundrede. Størstedelen

²⁷³ Ibid

²⁷⁴ Ibid

²⁷⁵ Ibid s. 361

af genstandene kan indspores Arve Gudmansens ledelse på gården fra 1748-1765, mens det resterende kan være fra 1783, hvor stedet blev endegyldigt forladt²⁷⁶.

Sammenfatning

Materialet fra Trondheim og Kongsgården viser, at hollandsk fajance har været mest udbredt. Det tidligste materiale kendes fra 1600-tallet og stiger i antal det næste århundrede. Fra midten af 1700-tallet sker en ændring i servicen med introduktionen af creamware og pearlware. Typerne fremviser en ny dekorationsform ved trykfunktion og de forbliver synlig i det norske materiale indtil midten af 1800-tallet. De tidlige motiver var orientalsk inspirerede, men i starten af 1800-tallet dekoreres keramikken med europæiske scener inspireret af romantikken og gotisk stil. Porcelæn kendes fra primært fra 1700-tallet i hovedsageligt blådekorerede service, hvor særligt te synes fremtrædende. Europæisk porcelæn fremtræder i 17-1800 tals kontekster, men findes kun blandt få skår. Trods en stigning i forbruget af kinesisk porcelæn, synes det fortsat mere værdifuldt end det traditionelle europæiske stentøj grundet mindre fundmængder. Antallet af skår er dog stigende, hvilket vidner om et stigende forbrug. Størstedelen af det eksotiske drikke service fra Kongsgården, stammer fra midten af det 18. århundrede. Tidligere eksempler findes dog, men disse må betragtes som sjældne. Kongsgården repræsenterer kun gårdens beboere og ikke Trondheims befolkning, men sammenlignes materialet med toldlisterne, synes de at stemme nogenlunde overens. Dette gælder også for udbredelsen af drikkene, hvor te umiddelbart synes mest udbredt efterfulgt af kaffe.

Fig. 23. Kobberstik af Trondheim anno 1674. Efter J.M. Maschius / *Urbs Norrigiæ celeberrima Nidrosia* (Statsarkivet i Trondheim).

²⁷⁶ Ibid s. 330

Oslo (Christiania)

Oslos historie kan groft skitseres gennem to perioder, navnlig, Gamlebyen før 1624 og Fæstningsbyen Christiania efter 1624. Skellet skyldes, at Gamlebyen nedbrændes og derefter flyttes byen tæt på slottet Akerhus, hvor byen brydes med en moderne renæssance fæstning og opnår en vigtigere position i Norge²⁷⁷. Derudover bygges også nye havneområder, hvis formål var, at sikre gode havneforhold og økonomisk vækst gennem handel²⁷⁸. I perioden var Oslo den tredjestørste købstad i Norge efter Bergen og Trondheim. Befolkningstallet steg fra 1500 indbyggere i 1550 til omkring 3000 i 1610-20 og ved midten af århundredet var indbyggertallet steget til 3800²⁷⁹. I 1680 estimeres antallet til 4000, fordelt på 700 husstande²⁸⁰. I 1769 foregår den første egentlige folketælling og var der omtrent 7496 indbyggere eller 9286 hvis forstæderne medregnes, hvilket vidner om en by i vækst²⁸¹. Blandt disse var fabrikør og håndværk den størst definerede beskæftigelse med 1760 personer. Håndværksarbejdet var primært besat af mænd, mens flest kvinder arbejdede som tjenestefolk og daglejere, der desuden også var den næststørste beskæftigelse med 1378 personer.²⁸² Det kan derudover formodes, at befolkningens beskæftigelse er lignende tallene fra Trondheim. I 1743 er det beregnet, hvilke grupper der var i besiddelse af en formue på mere end 1000 rigsdaler og her var købmændene suverænt den største gruppe, da de udgør 33 af 67 samlet personer. Dernæst følger femten civile embedsmænd, otte officerer samt fem håndværkere bestående af en guldsmed, bogbinder, samt en ukendt og to skræddere. Det kan være blandt deres forfædre, at de første eksotiske drikke er kommet til byen, da de var ukendt indtil det sene 1600-tal, mens kaffe og kakao kendes fra de fineste klasser fra starten af 1700-tallet²⁸³. En poet fra byen beskrev livet til en fin dame således i 1769: "Når hun er pyntet, drikkes te, kaffe og chokolade til klokken just er elleve, så dekkes bord og fader²⁸⁴", hvilket vidner drikkenes elegance. I det følgende bliver Christianias toldlister undersøgt med fokus på om disse tal holder stik, hvorefter det sammenholdes med den arkæologiske evidens fra Gamlebyen og Fæstningsbyen. I bilag 4 er det muligt at se hvilke varer, der er undersøgt i toldlisterne, da undersøgelsen udover de tre drikke baseres på en større mængde service.

²⁷⁷ Sprauten 1992 s. 145f

²⁷⁸ Ibid s. 163

²⁷⁹ Eliassen 2006 s. 157

²⁸⁰ Eliassen 2006 s. 157

²⁸¹ Sprauten 1993 s. 204f

²⁸² Ibid s. 215

²⁸³ Ibid s. 278

²⁸⁴ Ibid

Fig. 24. Christiania i 1699 med den store fæstning Akerhus til venstre, der står i kontrast til mod den lille by. Ældste udsigtsbillede set fra området Ekeberg. Efter Spruaten 1992 s. 152.

Toldlister

Den tidligst kendte reference til te er fra 1686, hvor et tebord fra 'fremmede steder' kendes fra Christianias toldlister. Tebordet er usædvanligt tidligt sammenlignet med de øvrige referencer i toldlisterne, da det kun er fire tønder bohea te i Arendal, der kendes samtidig. Tebordet må derfor være eksklusivt for sin tid og kan ligesom Trondheim, muligvis kædes sammen med testamenter, der tyder på, at kinesisk porcelæn har været i velhavende husstande fra slutningen af 1690'erne. Te kendes ikke i Christianias toldlister før 1731, da to pund ukendt te importeres, mens større import af te, kaffe- og kakaobønner ikke nævnes før 1733. Dette år omtales import af 600 pund bohea og grøn te, hvoraf 419 pund udgøres af bohea te. Et antal på 199 pund importeres fra Danmark og det er første gang, at det er tilfældet, formentlig grundet Asiatisk Kompagnis etablering. Herfra er størstedelen af te importeret fra Danmark gennem toldlisternes tilgængelige periode til 1795. Samme år nævnes 893 pund kaffe og 12 pund kakao, der importeres fra 'fremmede steder'. Modsat Trondheim kendes intet porcelæn fra dette år, da den først kendte import nævnes i 1751. Generelt kan dette år betegnes som skelsættende, da der herfra opstår en fast import af drikke og service, der varer århundredet ud. Ingen toldlister er bevaret fra

1770'erne, så det er først fra det efterfølgende årti, at importen viser en betydelig udvikling og særligt i 1788, hvor handlen når sit klimaks. Antallet af tesorter stiger fra 1756, men variationen forstørres i 1788, men det er kun tesorterne bohea (32,489 pund), grøn (3056,5 pund) og til dels congo (887 pund), der noteres i større mængder. Andre sorter te er kun beskrevet i tocifrede antal. Årtiet er ligeledes kendetegnende ved, at den samlede import fra Danmark overstiger udlandet. Dette er ligeledes gældende for kaffe og kakao, der for første gang importeres i flertal fra Danmark, men som allerede efter 1792 er i mindretal igen. Herefter ligner det, at markedet domineres af fremmede steder. I 1795 er 26,280 pund kaffebønner fra Danmark og 160,932 fra fremmede steder, mens der i 1797 er 62,940 pund fra Danmark, 224,821 fra fremmede steder og 22,308 fra Norge. Fokuseres på forholdene mellem drikkene synes en tydeliggørelse af fordelingen. De samlede tal er primært udregnet i perioden 1753-1795 i vægtenheden pund og lyder på 86,438 te, 953,411½ kaffe, mens kakao kun er målt i 1199 pund. Afstanden mellem te og kaffe er reelt set formentlig ikke så markant, da te ligeledes importeres i dåser, kasser, poser og kister, der kun er beskrevet i antal og ikke pund, hvorfor de ikke inddrages foroven. Disse forhold ændrer formentlig beholdningen i et større ukendt antal, hvorfor afstanden til kaffe minimeres. Der er dog paralleller til Trondheim, hvor særligt kaffeforbruget stiger markant kontra de andre drikke i 1780'erne. Derfor tyder det på, at te og særligt bohea udbredes, mens en større forskellighed i sorterne opnås fra midten af 1700-tallet. Herfra synes kaffe ligeledes at opnå popularitet, for at blive en seriøs konkurrent til te, mens kakao endnu er en specialvare ved slutningen af århundredet og først opnår senere udbredelse.

Oslogate 7

Den arkæologiske udgravning blev foretaget som led i at samle undersøgelser foretaget i Gamlebyen. Feltet bestod af i alt 144 skår keramik bestående af uglaseret lertøj, blyglaseret lertøj, hårdt brændt lertøj og stentøj samt fajance. Heriblandt er 78 skår efter 1500, hvor størstedelen er blyglaseret lertøj²⁸⁵. Fajance udgør kun en mindre del med syv skår og er primært fundet som løsfund i sekundære kontekster. Tre skår har blå dekoration, der kendes fra Delft-fajancen, mens et skår med blå dekoration er næppe ældre end 1700²⁸⁶. Der findes ingen yderligere beskrivelser af skårenes karakter, hvorfor det er ukendt, hvorvidt de kædes sammen med drikkene. Størstedelen af den samlede mængde keramik er køkken eller bordtøj, hvorfor de formentlig kan kædes sammen med mad og drikke, men det er ukendt i hvilken form.

²⁸⁵ Molaug 1979 s. 37

²⁸⁶ Ibid s. 39

Søndre felt

Fajance og industrielt stentøj

Ligesom Oslogate 7 er Søndre felt ligeledes en del af projektet omhandlende Gamlebyen. Søndre felt har en større repræsentativt grundet et mere omfattende fundmateriale, der i alt omfatter 4725 keramikskår. Størstedelen udgøres af 2838 skår med blyglaseret lertøj²⁸⁷, men også 127 fajanceskår, der primært stammer fra Holland, heriblandt Delft, mens enkelte kan stamme fra Italien²⁸⁸. Fajancens proveniens er derfor lignende København og Trondheim. I Oslos tilfælde giver den hollandske kontakt yderligere mening, da der fra midten af 1500-tallet var talrige hollændere i Oslo havn. Det medgav en styrkelse af hollandsk eksport og generel stigning i skibenes laster fra Oslo²⁸⁹. Fajancen på Søndre felt bestod mest af fade, men også fund af 'en del' skåle og underkopper samt en masse uidentificerbare skår. Grundet bybrandens stratigrafiske undergrund, muliggøres en datering før 1624 på den største fundgruppe fra 'brandlag 1'. De tidligste fajanceskår herfra dateres mellem slut. 1500 og tidlig 1600, hvor den generelle datering formodes at være første fjerdedel af 1600-tallet²⁹⁰. De øvrige skår er for størstedelens vedkommende, løsfund fra overfladen og indgår i den efterfølgende fase for nyere tid. Fajancen udgør i første brandlag ca. 2% af genstandene, mens 85% skår er af blyglaseret lertøj. Det blyglaserede lertøj stammer ligeledes fra 1500-1600-tallet og derfor kan forbrugsmønsteret sammenlignes med det øvrige materiale, der står det underlegent. Fajancen er derfor formentlig taget i brug før 1624, men i begrænset omfang og særligt indenfor århundredets første kvartal, mens der sker en forøgning henad århundredet, hvor det i laget for nyere tid består af ca. 7%²⁹¹. Det er dog usikkert hvorvidt, at de tidligste genstande har relevans til te-drikning. Rettes fokus på dekorationen er 35 skår tinglaseret på begge sider, iblandt disse er alle skåle, underkopper, flere krukker og en del fad²⁹². Tinglasuren er oftest hvid, men med blå nuancer grundet dekorationen. Næsten alle de dekorerede skår har koboltblå farve med undtagelse af tolv skår i gul, brun eller grøn, heriblandt en underkop fra 1700-tallet med landskabsmotiv af kobberglasur²⁹³. Fire kar har landskabsmotiver, hvor en af disse har trykdekorartion, sandsynligvis lignende med Trondheims

²⁸⁷ Ibid 1987 s. 271

²⁸⁸ Ibid s. 283ff

²⁸⁹ Sprauten 1992 s. 30f

²⁹⁰ Molaug 1987 s. 303

²⁹¹ Ibid

²⁹² Ibid s. 283ff

²⁹³ Ibid

engelske materiale. Disse er fra 1700-tallet, herunder en underkop²⁹⁴. Det hvide stentøj er fundet blandt toogtyve skår, men tre skår er fra 1800-tallet og yderligere et fra 1900-tallet. Fem skår er af det engelske creamware, mens yderligere et af en anden type, men formentlig også fra England. Skårene er fundet i en brønd, hvorfor, at der er tale om udsmidning ved brøndens opfyldning. Iblandt de engelske fund er tre skåle, hvor en af dem har blå dekoration med landskabsmotiver udvendig og indvendige guirlander under randen. Glasuren er svagt blå, hvilket man gjorde, for at modvirke den gullige effekt af blyglasuren på den hvide keramik og gør, at creamware ligner porcelæn²⁹⁵. De to andre skår udgør en lille skål med trykdekoration i koboltblå og menes, at være fra ca. 1780²⁹⁶. Trods et ukendt antal af skåle og underkopper, kan fajancerne bruges til at danne et generelt billede af keramikens udbredelse og den gradvise forøgelse kan måske også relateres til drikkene. Derudover kan det bruges i sammenligning til porcelæn, men det ukendte antal gør det svært, at konstatere en generel udbredelse af drikkene uden relation til toldlisterne eller andre byers arkæologiske undersøgelser.

Porcelæn

I alt er fundet ni skår, der alle er fundet i brønden sammen med det ovenstående engelske materiale. Der er fundet tre kopper, fire underkopper samt en kop eller skål, hvorfor størstedelen af det lille materiale henstilles eksotisk drikning. Det sidste skår stammer fra en krukke. Skåret der kan være en kop eller skål er naturalistisk dekoreret i blå, brunt og rødt, mens de andre skår er blåmalet med plante- og blomstermotiver. En kop skiller sig dog ud, ved motivet af et hus i et landskab²⁹⁷. Skårenes karakter tyder på den gennemsnitlige eksport fra Kina, der ligeledes er fundet i flest mængder i materialet fra Trondheim og København. Bortset fra koppen med huset i landskabet, dateres skårene til slutningen af 1600-tallet-starten af 1700-tallet, da de stratigrafisk er registreret over brandlag 1, hvor fajancen fandtes. Skåret med huset er fundet andetsteds og dateres derfor til en senere del af 1700-tallet²⁹⁸. Det giver muligheden for at sammenligne Søndre felts fordeling af nyere tids keramik, der ca. består af 7% fajance, 1% porcelæn og 13% stentøj. Resten er blyglaseret lertøj²⁹⁹. Dette viser, at fajance og porcelæn er i undertal blandt den samlede mængde keramik, samt, at særligt porcelæn ifølge udgravningen mangler udbredelse. Dateringerne forklarer den lille fundmængde af porcelæn, da det er inden oprettelsen af

²⁹⁴ Ibid

²⁹⁵ Ibid s. 298

²⁹⁶ Ibid

²⁹⁷ Ibid

²⁹⁸ Ibid

²⁹⁹ Ibid s. 303

Asiatisk Kompagni, der varetog den kinesiske masseeksport i Danmark-Norge og den generelle betragtning om udbredelsen. Ligeledes iagttages en kronologisk udvikling i materialet, der går fra hollandsk fajance til porcelæn og engelsk keramik. Traditionel europæisk keramik tydes dog fortsat mest attraktiv, formentlig grundet prisen og det faktum, at størstedelen af keramikken stammer fra brandlagene før 1624 og ikke senere opfyldning.

Revierstredet 5-7

Mens Oslogate 7 og Søndre felt viser Gamlebyens genstandskultur, fremhæver Revierstredet materialiteten i fæstningsbyen. I alt er fundet ca. 10,000 skår der belyser brugen af keramik i efterreformatorisk tid³⁰⁰ og heriblandt er 2347 af fajance, porcelæn og hvidt stentøj. De fordeles på 2023 fajanceskår, 105 porcelænskår samt 219 skår fra hvidt stentøj. Fajancen udgør den næststørste fundgruppe og overgås kun af blyglaseret lergods, der også er fundet i markant større antal. Materialet fordeler sig primært til husholdning i form af bord- og køkkentøj³⁰¹. Fordelingen af keramikken viser ligeledes forholdene for en generel udbredelse og i mindre omfang er drikkene også repræsenteret, hvilket gennemgås i følgende afsnit, der har fokus på fajance og porcelæn. Grundet manglende beskrivelse af det hvide stentøj, vil dette ikke undersøges, men det kan konstateres, at de kendes udbredt fra slutningen af 1700-tallet og de første årtier af det næste århundrede. Derudover iagttages det, at fundene b.la. udgøres af kopper og underkopper³⁰². En generel sammenlign af materialet med Oslogate og Søndre felt konstaterer en større fundmængde, der bekræfter den tidsmæssige horisont mod den florissante handel.

Fajance

Trods den store mængde fajance er intet bestemt til at være anvendt som tilbehør til drikkene, men et forsøg på at udrede dette, vil her blive forklaret. Blandt de bestemte genstande, fordeles størstedelen på store skåle, tallerkener og fade, der især er fra Holland og sekundært England. De dateres mellem 1600-1700-tallet, hvorfor manglen på udbredelse af drikkene kan undre³⁰³. Det kan dog tænkes, at der blandt de mindre skåle er genstande med relation til tedrikning, da drikkeskåle, som bekendt først blev anvendt til formålet, men kan være svære at skelne fra andre formål³⁰⁴. Derudover findes en stor mængde

³⁰⁰ Molaug 1981 s. 151

³⁰¹ Fjellheim 1981 s. 129

³⁰² Ibid s. 128, 149

³⁰³ Ibid s. 125f

³⁰⁴ Molaug 1981 s. 149

ubestemte skår, hvor dele af materialet muligvis relateres drikkeene. Underglasuren og dekoration på materialet inddeles i tre kategorier, hvor den første består af genstande med blyglaseret bagside, mens den anden gruppe består af genstande med beggesidet tinglasering og uden dekoration, hvorfor de måske er af typen 'wit goet'. Den tredje gruppe er ligeledes tinglaseret på begge sider og har blå eller blågrøn dekoartion og består af finere fajance, der er kinesisk-inspireret³⁰⁵. Udgravningen kan dateres gennem tre faser, der omtrent fordeles således, fase et er yngst, fase to indeholder en 'overgangsperiode', mens fase tre viser det ældste materiale. Fajancen er særligt fundet i fase to og tre, hvor formodes, at det var blevet en genkendelig vare i Christianias stuer. Herefter sker en nedgang, formentlig mod slutningen af 1700-tallet grundet konkurrence fra porcelæn og særligt hvidt stentøj fra England³⁰⁶. Det er værd at bemærke, at der blandt de bestemte genstande kun er et skår fra Herrebøe og ikke kendes fund fra St. Kongensgade, der trods sit monopol på rigets forbrug, muligvis ikke har kunne fuldføre det.

Porcelæn

Fundene fra Revierstredet vidner om produktionsudviklingen af porcelæn. De tidligste skår er fra starten af 1700-tallet og vidner derfor om kinesisk eksport, men det er kun en mindre del der er fra denne periode. Rettes fokus på de inddelte faser, der daterer materialet, ses en forøgning fra tredje til anden fase, for at opleve en endnu større ekspansion til første fase³⁰⁷. Særligt fase to er interessant, da det er denne, som første gang vidner om drikkenes eksistens. Sammenlignes dette med toldlisterne og Asiatiske Kompagnis ladninger, formodes det, at materialet fra første fase er fra 1770-80'erne, hvor porcelæn synes opnå større udbredelse. Derudover iagttages udviklingen mod en europæisk produktion, men det kan også ses på antallet, at den er i mindretal ift. den kinesiske handel. Skårene fra Europa er fra 1800-tallet og er uden yderligere proveniens, hvorfor det kan stamme fra flere steder grundet porcelænsfabrikkernes opblomstring.

Porcelæn	Fase 1	Fase 2	Fase 3
Europæisk	11	9	0
Kinesisk	31	11	11
I alt	42	20	11

³⁰⁵ Fjellheim 1981 s. 125f

³⁰⁶ Ibid

³⁰⁷ Ibid s. 127

Fig. 25. Antal skår og fordeling af europæisk og kinesisk porcelæn på Revierstredet. Efter Fjellheim 1981 s. 127.

Antallet vidner om, at porcelæn ved fase to-tre var en dyr og eksklusiv vare forbeholdt de øvre samfundslag, men at varen ligeledes opnår større tilgængelig henad århundredet, for at være udbredt i fase et. Dekoration på de kinesiske viser underglaseret blåmalet motiver, mens enkelte er også polykrom dekorative. Derudover er en række skår også med kapucinerbrun yderside, ligesom der er blomster- og landskabsmotiver, der fremstiller Kina. Derfor tyder den samlede mængde skår på den typiske masseeksport fra Kina, hvilket går i tråd med udbredelsen af skårene. De europæiske skår er også med blå underglasur, men enkelte er med gule striber langs randen³⁰⁸. Blandt materialet er en stor del kaffe- og tekopper, samt underkopper og derudover er fundet få kaffekander, tepotter, samt flødekander, men det nøjagtige antal er ukendt³⁰⁹. Det bestemte materiale, der består af femogtredive genstande, viser tretten kaffekopper, tolv tekopper, fem underkopper samt en legetøjskop³¹⁰. Servicen synes dog generelt mindre udbredt kontra andet, men arkæologien finder også kun bortkastede genstande, hvorfor det kan tænkes, at man var mere varsom overfor det kostbare porcelæn. Yderligere er det værd at bemærke, at arkæologien belyser en udbredelse blandt te og kaffe, men umiddelbart fraviger en tilstedeværelse af chokolade, hvilket understøtter toldlisternes oplysninger om drikkens ekspansion. Sammenlignes antallet med f.eks. ølkrus og skåle, synes der ligeledes en marginalisering af de eksotiske drikke, da disse er fundet i større mængder, hvilket kan skyldes den traditionelle europæiske drikkekultur, der igen afspejler drikkens pris. Ud fra materialet synes det bekræftet, at importen fra havnen i Christiania fulgte den internationale mode, der har udviklet sig siden genstandskulturen fra Gamlebyen i Oslo.

³⁰⁸ Ibid

³⁰⁹ Molaug 1981 s. 149

³¹⁰ Fjellheim 1981 s. 129

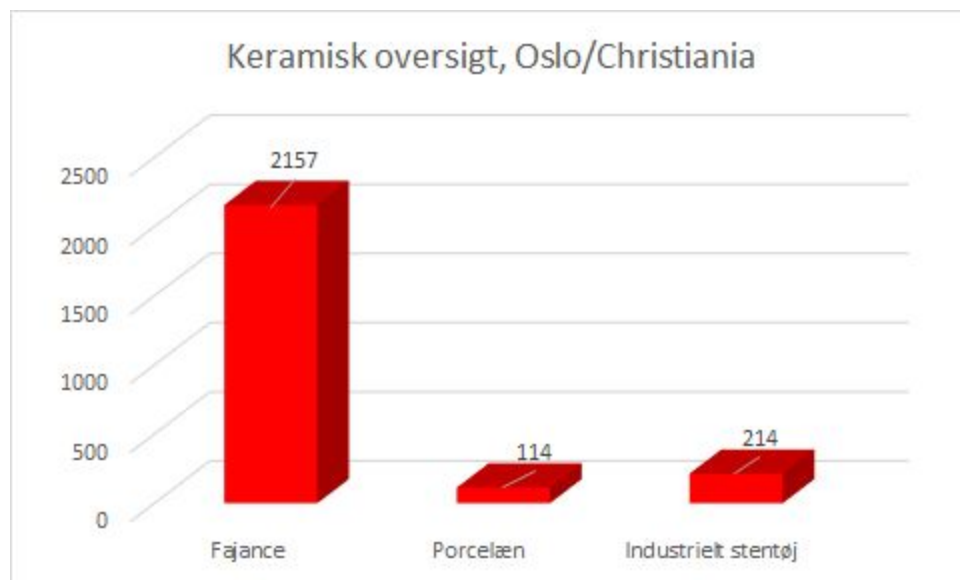

Fig. 26. Keramisk oversigt af den samlede fordeling for materialet i de tre udgravninger. Fajancen repræsenterer det ældste materiale fra 1600-1700 tallet, hvorefter det oplever et fald samtidig med importen af industrielt stentøj fra slutningen af det 18. århundrede. Kinesisk porcelæn kendes sporadisk fra 1600-tallet, men udbredes ligeledes i slutningen af det næste århundrede, hvor den også kendes fra europæisk fabrikation.

Sammenfatning

De tre arkæologiske casestudier viser udviklingen fra Gamlebyen til Fæstningsbyen, hvilket bryder gennem materialet. Oslogate 7 og Søndre felt vidner Gamlebyens genstandskultur, mens en kronologisk udvikling til Christiania betragtes i Revierstredet. Udbredelsen skildres derfor særligt i materialet fra Revierstredet, der ligeledes repræsenterer det største antal skår. Særligt iagttages udviklingen mellem fajance, porcelæn og hvidt stentøj, der vidner om udviklingen i materialiteten. Den største af de tre fundgrupper er hollandsk fajance fra 1600-1700-tallet, hvor det tidligste er fra første fjerdedel af 1600-tallet, mens engelsk og italiensk fajance udgør de resterende fajancer. Derudover vidner materialet om udviklingen fra kinesisk til europæisk porcelæn, for mens Kinavaren stiger med den florissante handel, introduceres Europavaren. Denne synes dog fortsat i klart mindretal, hvilket kan vidne om et luksuriøst produkt. Det kinesiske porcelæn vidner om masseeksport med karakteristiske blådekorede og kapucinerbrune skår. Keramikken lider dog fortsat af dominans af blyglaseret lertøj fra Europa. Gennem

toldlisterne kan muligvis tydes en større udbredelse af kaffe end te kontra Trondheim, men dette kan dog også skyldes, at flere mængder te ikke er angivet i pund, da de er ankommet i kasser, dåser mm.

Island

Første egentlige folkeoptælling foregik i 1703 med Árni Magnússons jordebog, hvor indbyggertallet anslås til 50.358 bestående af 23 hjem med tyve personer eller flere, 49 husstande med femten til nitten personer og 1324 husstande med fire personer. De største hjem tilhørte de verdslige og gejstlige³¹¹. Island talte 7.800 nødlidende, ca. 15,5% af indbyggerne, heraf var fattigdommen størst i Østfjorderne, hvor 21-23% af indbyggerne i syslerne talte herunder. I Vestfjordene var tallet lavest med 4,5-10,7%³¹². Landet bestod af individuelle gårde og små bygder, der primært drev landbrug og fiskeri³¹³. I slutningen af 1600-tallet vurderes det, at der var 4020 gårde, hvilket var kendetegnede levekår for den almene befolkning, da deciderede byer først opstod i det sene 1700-tal³¹⁴. Reykjavik var blandt de første byer, da der i 1753 blev bygget fabrikker til industri og handel med henblik på en kreering af et centrum for landets erhvervsliv og statslige administration. I starten af 1800-tallet var byen øens største med ca. 300 borgere³¹⁵. Ophævelsen af det danske handelsmonopol i 1787 blev begyndelsen på oprettelsen af islandske købstæder, da byer fordelt over hele landet i Reykjavik, Grundarfjörður, Ísafjörður, Akureyri, Eskifjörður og Vestmannaeyjar fik denne udnævnelse³¹⁶. Spørgsmålet om hvor meget interesse, de eksotiske genstande har vakt er interessant, da 1700-tallet var et århundrede med mange plager. Island var det eneste af kongens lande, som ikke oplevede opgangstider³¹⁷ og indbyggertallet faldt drastisk ved koppepidemien i 1707-09 til ca. 34.000, men er tilbage ved lidt under 50.000 ved starten af 1800-tallet³¹⁸. I 1760 rammes landet af fåreepidemie, der medfører nedslagtning af får og fårebestanden reduceres med 60%. Afslutningsvis rammes Island i 1783 af yderligere alvorlige konsekvenser med hungersnød

³¹¹ Thorsteinsson 1985 s. 177f

³¹² Ibid.

³¹³ Gunnarsson 1983 s. 17f

³¹⁴ Sveinbjarnardóttir 1992 s. 7

³¹⁵ Thorsteinsson 1985 s. 184f

³¹⁶ Vilhjálmsson 2017.

<https://www.visindavefur.is/svar.php?id=73186&fbclid=IwAR1nhSR57BR0DzoXbFPsxzkeEMhS-3Fi2FbebBg8k7Snksb7yZiJcMc14U> (set 11/3-2019)

³¹⁷ Thorsteinsson 1985 s. 185f

³¹⁸ Magnússen & Gunnarsson 1987 s. 105

b.la. grundet det voldsomme vulkanudbrud Laki³¹⁹. Island skiller sig ud ift. København og Norge, da øen ligger udenfor rigets fastland, hvorfor det har været vanskeligere at opretholde en fast handel. Dette afspejles også i forholdene for handelskompagnerne, der var svære at vedligeholde. Da det islandske materiale sammenlagt er mindre end det norske og københavnske var forhåbningen, at indsamle alt tilgængeligt materiale fra udgravningsrapporter, men manglende tid har umuliggjort det. Derfor undersøges forbruget gennem undersøgelser fra Reykjavik med perspektiveringer til øvrigt islandsk materiale, med formålet om at skildre, hvorvidt det islandske forbrug har adskilt sig fra Norge og København. Der gøres opmærksom på, at Torgeirsdóttirs udarbejdning af keramikken fra Adalstræti er på islandsk, hvorfor pointer kan være overset i oversættelsen.

Adalstræti 14-18

I alt er fundet 1529 skår fra to udgravninger foretaget på Adalstræti i det centrale Reykjavik (FS156-00161 og FS243-00162), hvis materiale dateres fra 1600-1969. Blandt disse er 176 skår udaterbare, mens 933 er udenfor dette projekts periode, ved at være fra 1800-1969. Det kan dog bruges til skildre materialets fortsatte udvikling og særligt materialet fra 1800-tallet synes relevant i fremvisningen af en udbredelse. Dette efterlader 596 skår fra 1600-1700-tallet, hvorfor det undersøges, hvor mange af disse der bevidner særligt porcelæn, fajance og industrielt stentøj med mulig tilknytning til drikkene. I denne periode er europæisk blyglaseret lertøj det mest populære fund med 281 skår, mens porcelæn, fajance samt industrielt stentøj er fundet i mindre mængder³²⁰. Disse undersøges i de følgende afsnit.

Fajance

Den samlede opgørelse tæller alt tin-glaseret materiale, herunder fajance og majolika og udgør 82 skår eller 5,4% af det samlede materiale fra Adalstræti. Heraf er 35 skår udaterbare³²¹. Trods udgravningens mulige datering fra 1600-tallet, stammer 38 skår fra perioden 1752-1800. Heraf dateres størstedelen ved 34 skår til 1752-1764, mens de resterende fire skår dateres i periodens sidste fase 1764-1800³²².

Fordelingen kan undre, da det hollandske skibsvrag 'de Melckmeyt', sejlede sin sidste tur i 1659, for at ende på havbunden af Flateys gamle havneleje. Arkæologiske undersøgelser påviser, at fajance udgjorde

³¹⁹ Thorsteinsson 1985 s. 190

³²⁰ Torgeirsdóttir 2010 s. 35

³²¹ Ibid s. 45f

³²² Ibid

størstedelen af de 30 kg indsamlet keramik³²³. Heriblandt var skåle og tallerkener fremtrædende med asiatisk inspirerede blomster og landskabsmotiver samt det hollandske persillemønster³²⁴, der kendes fra det københavnske materiale. Fokuseres på Adalstrætis materielle fordeling, minder det om skibsvraget, da skåle og tallerkener dominerer genstandene med flest fund af otteogtyve skåle og sytten tallerkener. Trods, at skåle kan være anvendt i flere sammenhænge, er det ikke usandsynligt, at dele af dem kan være brugt som drikkeskåle, men dette er blot gisninger, da den reelle funktion står uvist. Dateringen på de enkelte genstande er ukendte, men overordnede set udgør skåle de ældste fund fra Adalstræti og kendes derfra allerede fra 1750³²⁵. Iblandt fundene er de blådekorede Delft-varer og det formodes, at materialet følger den internationale mode, der domineres af hollandske genstande. Mængden og skibsvraget vidner om, at det hollandske handelsnetværk ligeledes nåede Island og da det ligeledes vides, at Danmark havde svært ved at opretholde en fast eksport til øen, kan det ikke afvises, at varerne er kommet gennem et hollandske handelskompagni.

Porcelæn

Den samlede mængde porcelæn udgør 76 skår eller 5% af det samlede antal, hvor kun tre skår er udaterbare. Tidsrammen for datering er ens med fajancen, men blot i mindre omfang indenfor projektets periode³²⁶. Således kan sytten skår dateres indenfor perioden 1752-1800, hvor kinesisk eksport udgør størstedelen i form af tretten skår. Tre af de kinesiske skår dateres til 1752-1764 og er blandt det ældste porcelæn på Adalstræti. De resterende kinaskår dateres til 1764-1800, hvilket er en periode, der fremviser produktionsmæssig udvikling. Udover ti kinesiske skår er ligeledes fundet to skår af europæisk oprindelse og to fra den kgl. porcelænsfabrik i København³²⁷. Dette muliggør en nogenlunde absolut datering på 25 år af det danske materiale, da fabrikken, som bekendt åbnede i 1775. Bortset fra at mængden af europæisk porcelæn stiger og den kinesiske falder, er 1800-tallets fundmængde meget lig det forrige århundrede, så det er først i 1900-tallet, at der iagttages en ekspansiv forandring med 46 skår, der primært er fra Europa³²⁸. Den samlede fordeling af porcelæn lyder 43,5% kinesisk, 10,5% dansk, mens 46% er fra Europa og svært identificerbart grundet opblomstringen af europæiske fabrikker. Derfor kan porcelænet være fra

³²³ Vilhjálmsón 2013

³²⁴ Ibid, Types of faience recovered from the wreck of de Melckmeyt in 1993, Fornleif.is 2003
https://www.fornleifur.blog.is/users/5c/fornleifur/files/types_de_melckmeyt_18108.pdf

³²⁵ Torgeirsdóttir 2010 s. 59ff

³²⁶ Ibid s. 46

³²⁷ Torgeirsdóttir 2010 s. 35

³²⁸ Ibid

England, Tyskland eller andre europæiske lande³²⁹, men muligvis med en lille tendens mod England, grundet den store fundmængde af industrielt stentøj, der undersøges i næste afsnit. Fokuseres på fordelingen af materiale, synes det umiddelbart mest relevant, at rette fokus på det kinesiske porcelæn grundet dateringerne. Dette udgøres af i alt 33 skår, hvor atten er af ukendt karakter, mens det kendte materiale domineres af ni tekopper, fem skåle samt en tallerken, hvilket tyder på en udbredelse blandt te. Den tidligst-kendte kop stammer fra perioden 1764-1800, mens antallet stiger i det næste århundrede³³⁰. De europæiske udgøres mest af skåle, kopper og underskåle, men det meste af materialet stammer fra 1900-tallet³³¹, men det er sandsynligt, at de tre kategorier er repræsenteret i det ældste materiale. Enkelte ældre fund af kinesisk blådekorerede porcelæn er gjort i Island. Ved en udgravning i Gilsbakki nær Hvítársíða, Borgarbyggð, beskrives et skår som mere eksklusivt end den senere masseproducerede eksport³³². Selvom fragmentet er for lille til at bestemme mønster og stil, tyder kvaliteten på skårets blå dekoration og ekstreme tyndhed, at det er et eksempel på tidligt porcelæn fra Ching dynastiet (1644-1912). Fragmenter af lignende porcelæn blev fundet fra 16-1700 tals kontekster ved Bessastadir samt en højstatus gårdruin i Reykholt, hvor det formentlig er kommet fra Danmark eller Holland³³³. Alle udgravningerne er foretaget i det vestlige Island, hvorfor, det ligeledes er vanskeligt at betegne landets tidlige import af drikkene. Det mest sandsynlige synes en mulig udbredelse i det vestlige Island også var rigere end den østlige del af øen. Tidligere undersøgelser har vist, at der sker en øget keramisk import i Island fra 1600-tallet³³⁴, hvilket tyder på, at Island var en del af periodens internationale marked, blot i mindre omfang. Dekorationen på alle skår er ukendt, men blandt skårene fra 1700-tallet er noget 'klassisk' kinesisk masseeksport med håndmalet mønstring af blådekorerede blomster på hvid glasur. Mens den specifikke mønstring ikke er specificeret ved alle skår, er det midlertidigt muligt at følge en kronologisk udvikling i dekorkonstruktionen. Blandt de ældste skår er mønstringen underglaseret, mens der fra 1764-1800 sker en udvikling, hvor mønstring overglaseret, men typen kendes kun fra denne periode og udfases derefter. Fra 1800-tallet introduceres trykdekorationen, der også kendes fra det industrielle stentøj fra England, der sammen med underglaseringen dominerer markedet³³⁵.

³²⁹ Ibid s. 109

³³⁰ Ibid s. 59ff

³³¹ Ibid s. 48f

³³² Smith 2009 s. 52

³³³ Ibid

³³⁴ Sveinbjarnardóttir 1996

³³⁵ Torgeirsdóttir 2010 s. 49f

Industrielt stentøj

Det industrielle stentøj tæller de engelske hvide varer creamware, whiteware og pearlware. Trods, at dette projekt har proklameret, at primær fokus er på porcelæn og fajance, synes inddragelsen af det industrielle stentøj særligt relevant for Adalstræti. Dette skyldes, at det samlede set udgør den største fundgruppe, hvorfor det tyder på, at der kommer en dominans af keramikken fra England i Reykjavik. Undersøges mængden nærmere iagttages samlede 720 skår, hvor 534 af disse er med ukendt datering³³⁶.

Udgravningens kronologi vidner om typens tidsmæssige udvikling, der ligeledes kendes fra de norske casestudier. Fra 1764-1800 kendes 73 skår, der domineres af 49 creamware skår, men udviklingen i det engelske lertøj iagttages allerede mod slutningen af perioden. I dette tidsrum findes nitten whiteware skår, hvorfra det i 1800-1900-tallet dominerer forbruget. Det samlede antal skyldes særligt udbredelsen af whiteware fra 1800-tallet. En nyere variant introduceres i 1900 med pearlware, men grundet den sene datering bliver typen ikke yderligere undersøgt. Overgange mellem de tre typer lertøj kan derfor skildres, ligesom mængden vidner om, at den engelske industri overtager det keramiske marked³³⁷. I det følgende vil forbruget af creamware og whiteware undersøges yderligere i formåen på, at skabe et indtryk af drikkenes udbredelse. Creamware findes fra 17-1900-tallet og oplever en relativ stigning gennem århundrederne. I alt består mængden af 251 skår eller 35% af det industrielle stentøj, hvor 57 af skårene er af ukendt datering³³⁸. Samlet set er creamware den mest udbredte i slutningen af 1700-tallet og starten af 1800-tallet og over de to århundreder findes 117 skår, hvilket meningsgøres da creamware begyndes produceres omkring 1760. Dette efterlader 77 skår til de sidste to århundreder, hvor det synes overhalet på markedet af whiteware. Fordelingen af creamware viser 121 skår med ukendt funktion, mens skåle er det hyppigste fund med 71 skår. Tallerkener er næststørste fundgruppe med 30 skår, underkopper i 15 skår, mens kopper kun er fundet i tre eksemplarer³³⁹. Trods manglen på kopper og underkopper, viser antallet af muligt drikkeservice en stigning mod 1800-tallet³⁴⁰, der kan vidne om en større udbredelse. Rettes fokus på whiteware er typen fundet blandt 464 skår og er derfor den næststørste fundgruppe blandt det samlede keramiske materiale fra Adalstræti. Antallet skyldes et stigende forbrug i 1800 og særligt 1900-tallet³⁴¹. Iblandt genstandene er 54 skår udaterbare, mens 273 skår har ukendt funktion. Nitten skår kan dateres til

³³⁶ Ibid s. 35

³³⁷ Ibid

³³⁸ Ibid s. 53

³³⁹ Ibid

³⁴⁰ Ibid

³⁴¹ Ibid s. 35

fasen 1764-1800, hvor det synes mest realistisk at stamme tæt på århundredskiftet. Den næste fase, 1800-1900, viser en markant stigning i forbruget, da der i løbet af århundredet registreres en mangedobling i fundmængden med 91 skår, mens der i yngste fase 1902-1969 er fundet 271 skår³⁴². Det tyder derfor på, at servicen har nydt større behov i løbet af 1800-tallet. Fokuseres på genstandene fundet i størst omfang, er drikkeservice med funktion til te og kaffe i høj kurs. Den største fundgruppe udgøres af 49 underkopper, næststørste gruppe består af 47 skåle, mens kopper udgør 24 fund. Derudover er gjort fund af fjorten tekander, der alle dateres til efter 1900. Bortset fra en tepot i rødt lertøj fra 1800-tallet³⁴³, er disse eneste fund af potterne til servering. Materialet viser, at dekorationsmåden stiger i 1800-tallet og varierer i endnu større grad i det næste århundrede. Det ældste materiale fra 1700-tallet er påduttet mønsteret underglasering eller påført med trykdekoration, hvilket også er to af de mest anvendte typer i det yngste materiale. De to dekorationsformer er vedholdende gennem samtlige perioder og det er kun dekoration med svamp, der er anvendt tæt på ligeså ofte, men dette sker først i fra 1900³⁴⁴.

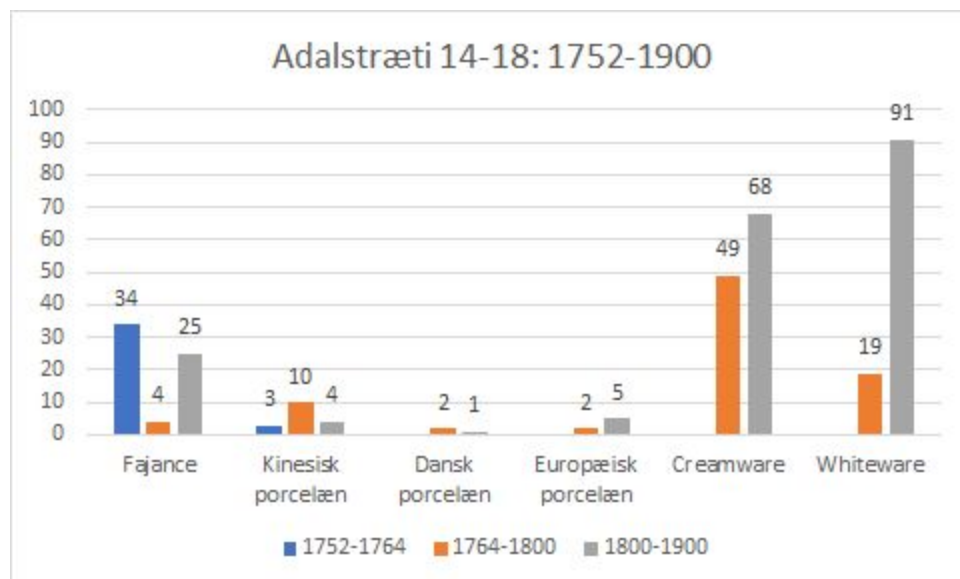

Fig. 27. Kronologisk oversigt fra 1752-1900 over fordelingen af fajance, porcelæn og engelsk industrigods fra udgravningerne FS156-00161 og FS243-00162 på Adalstræti 14-18.

³⁴² Ibid s. 55

³⁴³ Roberts 2004 s. 34f

³⁴⁴ Torgeirsdóttir 2010 s. 57

Sammenfatning

På baggrund af fundene fra Adalstræti, tyder det på at te og kaffe udbredes omkring 1750-1800 i som minimum Reykjavik og blandt det rige borgerskab. I løbet af 1800-tallet synes en større udbredelse at hænde grundet creamware og whiteware. Enkelte ældre fund af porcelæn er gjort andetsteds, men disse tyder ikke på nogen egentlig udbredelse. Det er sammenfaldende, at alle de ældste fund stammer fra Vest-Island, hvor andelen af fattige ligeledes var mindst. Det skal dog i mente, at placeringen af de fleste købstæder og magtcentre var lokaliseret. Derfor tyder det på, at Island i mindre omfang har fulgt den internationale mode med mindre forsinkelser. Komparative undersøgelser mellem arkæologisk materiale fra det tidligere administrative magtcentrum Bessastadir og Adalstræti, viser yderligere, at der iagttages en højere andel af mere eksklusiv keramik og drikkestel i Reykjavik fra 1800-tallet. Dette kan være tegn på, at magteliten flyttes mod den begyndende hovedstad og industriby Reykjavik³⁴⁵.

Fig. 28. Kort over Island udgivet 1680. Efter Waesbergen/Det kgl. bibliotek.

³⁴⁵ Ibid s. 119f

Luksusforbrug

Tages resultaterne i betragtning, synes det muligt at identificere luksusforbruget gennem principperne om forbrugsteoriene. Den omskiftelige genstandskultur vidner om en ændring i forbruget, som påvirker den sociale differentiering gennem materialitet. Således fremkommer nye genstande med elitær prestige, der adskiller sig fra 'det almene forbrug'. Der gøres dog opmærksom på, at undersøgelserne baseres på udvalgte byer og at disse kun eksemplificerer rigets handel og forbrug. Derfor funderes ovenstående som et indledende pilotprojekt, hvorfor mængden gør, at det ikke kan betragtes som en komplet undersøgelse. For at fuldføre projektets formål om at skildre handlen og forbruget de eksotiske drikke, skal der foretages større undersøgelser, hvorfor projektet kun giver et muligt bud på baggrund af det udvalgte materiale.

Den sociale differentiering kan kort beskrives ved, at fajance betragtes som et europæisk forsøg på at efterligne den populære kinesiske porcelæn. Populariteten gælder som minimum for udlandet, da der, trods enkelte ældre fund af porcelæn fra Rådhuspladsen tydes en tidligere udbredelse af hollandsk fajance fra første fjerdedel af 1600-tallet. På denne måde blev det muligt at introducere te- og kaffedrikningens service for en større del af befolkningen inden at porcelæn nåede større udbredelse i borgerskab og arbejderklasse. Derefter blev det europæiske porcelæn udviklet med fabrikken i Meissen som frontløber og nogle årtier senere i København, hvilket fører til et nyt prestigefyldt produkt med europæisk inspirerede genstande³⁴⁶. Genstande af europæisk porcelæn er fundet i mindretal, hvilket bevidner varens eksklusivitet. De norske og islandske casestudier, der dateres over en længere periode end København, vidner dog om en større udbredelse fra 1800-tallet, men uden benævnelsen af et markant antal skår. Det kinesiske porcelæn inspireres i 1730'erne af europæiseringen og omtrent samtidig starter en dansk masseimport, hvilket gør genstandene tilgængelige for en større målgruppe. Masseimporten i Danmark-Norge synes at opstå med etableringen af Asiatisk Kompagni og opnår sit maksimale med den florissante periode, mens begyndende træk samtidig afspejles i Island. Den islandske udbredelse af porcelæn synes at følge Danmark-Norge, men blot i mindre omfang. København adskiller sig med en tidligere begyndende udbredelse fra starten af 1700-tallet, formentlig grundet byens centrale position i rigshandlen. Når det kommer til forbruget af porcelæn, kan spekuleres i hvorvidt Europa havde mere brug for handlen med Kina end omvendt. Det var primært de europæiske handelskompagnier, som efterspurgte

³⁴⁶ Hoff 2015 s. 57ff

Kina, der ikke havde større interesse for europæiske handelsvarer³⁴⁷. Kina var et højteknologisk land og var på flere områder foran europæerne, som betalte deres varer med sølv. Kineserne havde primært interesse i vidensudveksling ved få specifikke områder, men økonomisk tjente landet godt på den europæiske efterspørgsel³⁴⁸ og europæiseringen af porcelæn vidner om en imødekommenhed, der tjente begge parter. Masseeksporten fører til en mindre udbredelse af fajance, der tyder at efterspørgslen faldt. Den mindre udbredelse kan både skyldes markedsmekanismerne og forbrugernes søgen efter nye prestigefyldte genstande, men kan ligeledes forårsages af St. Kongensgades monopol og forbud mod udenlandsk fajance. Derfor kan det spekuleres om den københavnske fabrik kunne imødekomme efterspørgslen og konkurrencen fra bl.a. Asiatisk Kompagnis import. Det kan dog konstateres, at fabrikkens monopol synes opfyldt i København, da der opstår et tydeligt skel i materialet, hvor det danske fajance overtager markedet med fabrikkens åbning i 1722. Omvendt er der ikke fundet mange danske skår i Norge, der primært domineres af hollandsk fajance. Grundet dateringen på affaldslagene i København, bevidner særligt det norske og islandske materiale om introduktionen af industrielt stentøj fra England (creamware og whiteware). Typerne synes at blive en konkurrent til fajance og porcelæn fra slutningen af 1700-tallet og særligt i materialet fra Island dominerer creamware og whiteware fra 1800-tallet. Dette skyldes formentlig, at markedet rammes af det engelske imperiums begyndende dominans omkring århundredeskiftet. Det kan dog spekuleres, at det industrielle stentøj ikke på samme måde har lidt samme luksuriøse eksklusivitet som porcelæn, da det hurtigere opnår større udbredelse.

En kronologisk afspejling muliggøres blandt de eksotiske drikke, da det ældste service stammer fra te, mens yngre materiale kan kædes sammen med kaffe. Derfor afspejler genstandskulturen et mønster, der sammenholdt med de skriftlige kilder, giver et nogenlunde entydigt udtryk om en tidlig udbredelse af te fra slutningen af 1600-tallet, mens kaffedrikningen opnår udbredelse mellem midten og slutningen af 1700-tallet. Fejlmarginer er dog tilstede, da det blandt mange skår ikke er muligt at afgøre en funktion. Chokolade er umiddelbart fraværende i det arkæologiske materiale. Forklaringen på de manglende genstande kan muligvis spores i de skriftlige kilder. Disse giver et billede af en drik, der generelt lider under manglende udbredelse og eksklusiv tilværelse med lille import. På den baggrund synes chokolade først udbredt efter 1700-tallet, trods drikkens tilgængelighed i højstatusmiljøer og københavnske kaffe- og

³⁴⁷ de Vries 2015 s. 22ff

³⁴⁸ Ibid

tehuse fra 1730'erne³⁴⁹. En social differentiering synes muliggjort b.la. grundet kildernes sammenlignelige oplysninger. Særligt tesorternes mangfoldighed giver indblik i forskelligheden blandt almen og eksklusiv drik. På baggrund af de norske toldlister, stiger antallet af tesorter proportionelt fra midten af 1700-tallet til mere end blot bohea og grøn te, der synes at udgøre de to almindeligste sorter. Derfor kan de i starten være betragtet som luksuriøse, men i takt med sorternes større import og indførsel af flere eksklusive sorter overtager disse prestigen. Forbruget kan kædes sammen med søgen efter en identitetsmæssig adskillelse. Digteren Ludvig Holberg beretter i et værk, at der var besvær med barselsgæster som ønskede 'den ene og den anden sort'. Snobberi og prestige var derfor knyttet til hvilken te der drikkes og hvornår den var passende³⁵⁰. Et uddrag fra en aalborgensisk afhandling fra 1777 beskriver ligeledes forholdet til de mange tesorter: *'tilforn holdtes Thee alene tilfals paa Apothekerne i Kiøbenhavn, og blev da ikkun drukket af de fornemste: men nu finder man næsten overalt forskellige Sorter Thee tilfals'*³⁵¹. Således sikrer de nye sorter en større udbredelse og dermed lavere priser, men ligeledes behovet for ny social og elitær prestige, der adskiller sig fra 'det almene forbrug'. Forandringerne skaber dermed en stræben efter nye værdimæssige komfort og behov. Et relevant spørgsmål at stille er, om te og kaffe under den florissante handel nyder samme prædikat som eksotisk og prestigefyldt? Nuvel, de udbredes i større grad og flere samfundslag får kontakt med drikkene, men for den 'ny-drikkene' arbejdsklasse og de rigeste bønder, har det fortsat været overvejende dyr kontra øl og brændevin. Hvis det tilhørende service ligeledes skulle erhverves, har det været en omkostelig affære, trods sænkede værdi på kinesisk porcelæn og efterligningerne i fajance, creamware samt whiteware.

Fig. 29. Høj kinesisk drikkebæger fra 1700-tallet. Velegnet til varm chokolade, da der var plads til det oppiskede skum øverst. Modsat var te- og kaffekopper lave og brede. Efter Hoff 2016 s. 28.

³⁴⁹ Poulsen 1988 s. 84f

³⁵⁰ Pedersen 2017 s. 326

³⁵¹ Hoff 2015 s. 31

Forbrugsregulering

Luksusforbruget kan betragtes som komfort, der var forbundet med stræben efter at indtage de nye nydelsesmidler og derigennem adskille sin sociale og kulturelle status³⁵². Undersøges rigets forordninger og lærdes holdninger, betragtes forsøget på en eksklusiv eller skepsis holdning til forbruget, der vidner om social adskillelse. Luksusforordninger regulerede i det 16., 17. og 18. århundrede forbrug og fremtræden. Formålet med de forordningerne var at begrænse luksusforbrug ud fra et standsmæssigt aspekt med hensyn til landets økonomi og religion. Magtudøverne var således bange for manglende summer ved udenlandsk import samt at samfundsklasserne greb om sig i et ugudeligt forbrug, der lå over deres sociale stand. Luksusvarer skulle altså forbeholdes kongehuset, adelen og de øvre klasser³⁵³, hvorfor den reelle grund nærmere var nødvendigheden af at påpege forskellen på 'de gudsgivne klasser' og de øvrige, samt at beskytte adelens behov overfor de velstillede købmænd³⁵⁴.

Blandt forordningerne findes Helligdagsforordningen fra 1696, der gav forbud mod udskænkning i kaffe- og tehuse inden aftensang var afsluttet. Sådant en forordning har særligt været henlagt religiøse hensyn samt det københavnske forbrug, grundet manglende udbredelse andetsteds³⁵⁵. I løbet af 1700-tallet ændredes opfattelsen af luksus pga. begyndende industrialisering samt større tilgængelighed om import fra kolonierne. Fokuseres der på Christian 7. udstedte han i 1783 *Forordning anlangende Overdaadigheds Indskrænkning i Bondestanden*³⁵⁶. Loven vidner om social differentiering, da den indskrænkede bondestandens forbrug af nydelsesmidler, luksusmadvarer og finere importerede beklædningsstoffer, mens kaffe- og vindrikning blev helt forbudt. En af årsagerne til kaffeforbuddet findes i et økonomisk incitament, da det kun var et mindretal af importen som kom fra de dansk-vestindiske øer, hvorfor en stor del kom fra Holland og Frankrig³⁵⁷. Forbuddet kan dog undre, da det formentlig kun var formuende selvejerbønder, som endnu havde råd til et kaffeforbrug, men ved at

³⁵² Pedersen 2017 s. 326

³⁵³ Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1783, s. 70-74 <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-anlangende-overdaadigheds-indskraenkning-i-bondestanden-12-marts-1783/>

³⁵⁴ Poulsen 1988 s. 258f

³⁵⁵ Ibid 1990 s. 82

³⁵⁶ Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1783, s. 70-74 <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-anlangende-overdaadigheds-indskraenkning-i-bondestanden-12-marts-1783/>

³⁵⁷ Hoff 2015 s. 103ff

forhindre muligheden forebygges de mulige økonomiske og sociale forhold³⁵⁸. Det vides dog, at bønder serverede kaffe i forbindelse med højtidelige begivenheder som bryllupper, hvilket måske kan forklare forordningens sammenfaldende regulering af bondestandens festligheder³⁵⁹. Loven kom ovenpå *'Forordning angaaende Overdaadigheds Indskrænkning for Danmark, Norge og Hertugdømmerne'*. Forordningen var rettet mod alle indbyggere, men især de øvre klassers brug af luksusvarer³⁶⁰. Reglerne for dem var dog mildere, da overtrædelser ikke blev sanktioneret med ligeså hårde straffe som bondestanden. Begrundelsen for forordning fra 1783 var mere af økonomisk karakter. Det mentes, at indkøb af luksusvarer ville forarme bondestanden, samtidig med at det ville skade handelsbalancen, når pengene havnede i udenlandske købmænds lommer fremfor at blive i Danmark³⁶¹. Ikke alle var dog enige i forbuddet, da provst Plesner i Rårup Sogn nær Hedensted mente, at bønderne hellere skulle ty til kaffe end brændevin³⁶². Forordningen ophæves i 1799³⁶³.

Perspektiveres forordningerne med holdninger til de udenlandske varers opblomstring i Europa, spores der både bange anelser og mangfoldige muligheder. Udover følgende overbevisninger, findes i bilag 5 et digt af Anders Bording fra Den Danske Mercurius 1669. Han fremsiger en skepsis til de udefrakommende drikke samt stolthed for de traditionelle danske af slagsen og modsiger provst Plesners holdning. Lignende skepsis deles af Christian Stockfleth, embedsmand og søn af Oslo-bispen, der i slutningen af 1600-tallet reagerede med hårde vendinger mod udlandets indflydelse på norsk kultur. Han mente, at nordmændene var ukritiske overfor det udenlandske og kritiserede, at folk lærte de fremmede landes skikke på bekostning af det eksisterende i Norge³⁶⁴. Den ældste danske optegnelse om drikkene findes i Simon Paullis videnskabelige afhandling fra 1665. Udover at være botaniker var han kongens livlæge i København. Paulli mener, at kaffen udtørrer kroppen, mens kvinder drak kaffe op til deres menses for at udskyde blødningen. Eksemplerne skulle føre til sterilitet, mens at kaffens uskønne og bitre smag og duft dulmes med sukker, der gav fysiske skavanker. Trods sparsomme oplysninger om chokolade, der vidner om dens manglende udbredelse kontra te og kaffe, anbefales det, at folk ikke drikker den, da den kan have

³⁵⁸ Ibid

³⁵⁹ Ibid

³⁶⁰ Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1783, s. 70-74 <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-anlangende-overdaadigheds-indskrænkning-i-bondestanden-12-marts-1783/>

³⁶¹ Ibid

³⁶² Hoff 2015 s. 110

³⁶³ Ibid

³⁶⁴ Sprauten 1992 s. 274f

samme konsekvens som kaffe³⁶⁵. Lægen Johann Clemens Tode deler i slutningen af 1700-tallet bekymringerne over chokolade, da *“enhver drikker chokolade uden at spørge sin læge. Tilsat med mælk mætter den og skader derved den gode appetit. Chokolade tilsat med vanilje eller andre stærke krydderier er forgift og volder en grad feber”*³⁶⁶. Paulli mente at te var mere anvendeligt end kaffe, da det kunne bruges som forebygning mod søvn og gøre en mere årvågen. Han pointerede dog, at overdreven tedrikkeri medførte samme type afhængighed og misbrug, som kendes fra alkohol³⁶⁷. Derfor håbede Paulli, *“at alle europæere i fremtiden vil være kloge og modstå Caffee, Chokolade og Thee”*³⁶⁸. Frygten for sterilitet har været udbredt i 1600-tallets Europa, da samme tendens ses fra London i 1674, der hævder at kaffen gjorde mænd impotente som *“de ørkeners denne ulyksalige frugt stammer fra”* og erstattede *“kødets ophidselse med åndens ophidselse”*³⁶⁹. I 1748 udkom en af Ludvig Holbergs epistler kaldet *‘For og imod te, kaffe og tobak’*, hvor han diskuterede anvendelsen af nydelsesmidlerne. Holberg var skepsis overfor tobak, men mente, at kaffe havde fine medicinske virkninger og kunne bruges som middel imod både mave-, hoved- og tandpine. Kaffe for sundhedens skyld, er i øvrigt også en holdning der kendes fra 1680 gennem videnskabs- og embedsmand Matthias Moths ordbog, hvor der står: *“Kaffe, den er en drik, som beredes af østerlandske bønner, som steges i en pande og siden males til mel, derpaa kommes sydt hedt vand, som deraf fåer en brun farve, og drikkes for sundhed”*³⁷⁰. Desuden mente Holberg, at te og kaffe var nyttige alternativer til at komme drukkenskab til livs. Borgerskabets fruer kunne derfor socialisere omkring teceremoni, uden at drikke likører eller søde vine og dermed vende ædruelige hjem³⁷¹. Da te opnåede større tilgængelighed i første halvdel af det 18. århundrede, blev drikken i stigende grad det foretrukne socialiserende valg ved besøg. Te blev et kønsmæssig rituel for især kvinder og repræsenterede raffineret gæstfrihed i hjemmet. Den rituelle servering af de varme drikke bidrog til betydelige ændringer af kvinders synlighed og komfort i hjemmet. Tebordet var et materielt udtryk for kvindelig fornemhed og fungerede som afslappet social kontakt, hvor kvinder kunne udveksle meninger uden mandlig deltagelse. Te-ceremonien var imidlertid alsidig og mænd deltog senere ved tebordet, hvilket udvidede interaktion

³⁶⁵ Ibid 2016 s. 42ff

³⁶⁶ Petersen 2017 s. 326f

³⁶⁷ Ibid 2015 s. 29

³⁶⁸ Hoff 2015 s. 13ff

³⁶⁹ Sprauten 1992 s. 278

³⁷⁰ Hoff 2015 s. 13

³⁷¹ Holberg 1748

<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/ludvig-holberg-for-og-imod-te-kaffe-og-tobak-1748/>

mellem kønnene³⁷². Den engelske filantrop Jonas Hanway var ikke ligeså positiv som Holberg omkring teen og klagede i sit skrift 'Essay on Tea' fra 1757 over drikkens indvirkning på samfundet. Han anklager te for, at mænd mistede deres format og anseelighed, mens kvinder tabte deres skønhed. Arbejdsklassen var derudover blevet slaver af de riges tåbelige skikke og ville hellere opgive sit brød for en kop te, hvorfor fattige folk havde færre penge til mad. Ligeledes var det også dårligt for industrien, da drikken afledte arbejderklassen fra selve arbejdet. Derudover var te dårlig for helbredet, da det var tæt på gift og unaturligt for mennesker i et koldt nordligt klima. Værst var det, at det gav forøgede tiggeri, for jo mere de fattige vil have, des mere utilfredse vil de være, hvis ikke de tilfredsstilles. Afslutningsvis resulterede drikken i dårlig børnepasning og kortere levetid, da han konkluderer, siden te blev moderne har selvmord været mere udbredt end førhen³⁷³.

Meningsdannelserne omkring komforten ved drikkeforbruget var derfor righoldige blandt de lærde mænd og det kan forestilles, at de ikke vidste hvordan man skulle forholde sig til de ukendte smage og deres forvolden på kroppen. Ikke dermed sagt, at deres meninger er repræsentative for den almene befolkning, men de vidner om forskelligartede dannelser for de ny-eksotiske nydelsesmidler og en trodsig indstilling til udbredelsen af nye forbrugsvaner, der kunne medføre uanede konsekvenser. Trods et stigende forbrug henad 1700-tallet og et 'længere' kendskab til drikkene fra de lærde, synes der ikke enighed omkring te, kaffe og chokolades indflydelse på Europas kultur. Derfor iagttages en splitthed omkring luksusets sociale regulering og hvorvidt en udbredelse er prisværdig for samfundet. Dette forhindrede dog ikke drikkenes indtog, hvorfor de i løbet af århundreder blev en integreret del af de europæiske forbrugsvaner.

Konklusion

På baggrund af projektets undersøgelser i Danmark, Norge og Island, synes det muligt at konstatere tendenser i udviklingen af rigets forbrug og handel af te, kaffe og chokolade samt det tilhørende service. Overordnet set er det muligt at se en relativ kronologisk udbredelse af drikkene gennem udnyttelsen af dokumentarisk arkæologi. Således vidner metoden om, at arkæologien kan rejse efterreformatriske spørgsmål og belyse dem, hvorfor genstandskulturen sammenholdt med skriftlige kilder, danner et muligt indblik i indførslen og udviklingen af forbruget. Overordnet set bevidnes en udskilning mellem fajance, porcelæn og hvidt industrielt lertøj, der skaber forudsætninger for belysningen af genstandene

³⁷² McLees 2019 s. 358f

³⁷³ Hanway 1757

omkransende drikkekulturen. Derudover giver typologien arkæologisk incitament til en kronologisk skildring af handlen, som vidner om nye forbrugsvaner og identitetsmæssig prestige gennem bord- og køkkentøj. Det skal dog pointeres, at arkæologien ikke belyser samtlige drikke-relaterede genstande som kendes fra toldlisterne, men udgravningerne giver formentlig indblik i den hyppigst anvendte service. Herigennem synes det muligt at fremvise forbruget, da den ældste udbredelse synes at findes blandt hollandsk fajance fra første fjerdedel af 1600-tallet. Forbruget domineres af fajance fra Holland, men et tydeligt skel sker i København med åbningen af fabrikken på St. Kongensgade i 1722, der vidner om opretholdelse af fabrikkens monopol. Den ældste fajance belyses særligt ved fremkomsten af drikkeskåle, der ligeledes eksemplificere forskellen på den tidlige og sene handel. Forudsætningerne ændres, så dekorationens mønstring skifter fra kinesisk til europæisk inspiration i takt med handlens opblomstring, hvor b.la. tekopper med hank udvikles. Dette skel sker formentlig omkring 1730, der er omtrent samtidig med, at handlen i Danmark-Norge forøges ved oprettelsen af Asiatisk Kompagni som erstatning for det konkursramte Ostindisk Kompagni. Toldlister og arkæologisk materiale vidner entydigt om en begyndende større import af porcelæn, te og kaffe, der betyder en eksplosiv stigning af forbruget som når sit højdepunkt med den florissante handel omkring 1770-1790. Dette trods en fremstående skepsis, der siden handlens begyndelse i 1600-tallet, har præget flere lærdes holdning. København oplevede umiddelbart en tidligere og større udbredelse grundet et rigt borgerskab og byens position som rigets handelscentrum. Derfor er den ældste porcelæn også fra København, ligesom byens typologiske materiale er i større variation. En generel betragtning om porcelæns typologi, viser en udbredelse af kendetegnede masseproducerede genstande ved blådekorede og kapucinerbrune service, der primært synes dekoreret med blomster og kinesiske landskaber. Porcelæn var en værdifuld vare, der altså gradvist opnår udbredelse og vidner ligeledes om forsøget på en social skildring med produktionen af kinesisk, dansk og europæisk porcelæn. Da forbruget af kinesisk porcelæn opnår gradvist større udbredelse i samfundet, synes det muligt at tilegne porcelænet fra Europa en mere eksklusiv og luksuriøs tilværelse. Kort før den florissante handel får fajance og porcelæn konkurrence fra det engelske industrielle lertøj creamware og whiteware, som hurtigt opnår udbredelse og påvirker betragtningen om den sociale identitetsmæssige dannelse. Trods præsentationen af København, Trondheim, Oslo og Reykjavik har disse forskellige udgangspunkter grundet geografiske og demografiske forudsætninger. København var rigets hovedstad og derfor særskilt fra de øvrige købstæder, men tendenserne for handlen synes ens betragtet, dog med periodiske forskelle. Således følger alle casestudierne samme mønster, der viser udbredelse af fajance, porcelæn og engelsk stentøj i kronologisk rækkefølge. Dog adskiller Reykjavik sig, hvor en større

udbredelse først betragtes efter 1700-tallet - trods få eksempler på udbredelse blandt en elite. Særligt går udbredelsen gennem det engelske industrielle stentøj. Den senere udbredelse kan hænge sammen med etableringen af købstæder og Reykjavik som industrialiseret by og begyndende hovedstad. Den eksotiske udbredelse vidner om handelskompagniers europæiske indflydelse på de nye forbrugsvaner, der kommer som konsekvens af handlen. Derfor muliggør samspillet mellem de skriftlige og arkæologiske kilder et indblik i en kronologisk udbredelse blandt kaffe, te og chokolade. De arkæologiske genstande lider under manglende belysning grundet mange skår uden funktionsbestemmelse, men samspillet mellem de kendte genstande og de skriftlige kilder vidner om en udbredelse, der begynder med te. Således kan tesorterne bohea og grøn te betragtes som de første der opnår udbredelse, hvorfor de i starten må betegnes som luksuriøse, men i takt med en større variation i udvalget, overtager disse prestigen, hvorfor bohea og grøn te bliver normaliseret. Kaffe bliver en populær drik henad 1700-tallet og opnår større udbredelse med den florissante handel. Chokolade mangler arkæologisk evidens, men belysningen af denne er mulig gennem de skriftlige kilder, hvor drikken vurderes som eksklusiv og først når større udbredelse i 1800-tallet. Sammenlignes de skriftlige kilder og mængden af genstandsmateriale fra arkæologiske udgravninger med de 'traditionelle' europæiske drikke som øl og brændevin, synes de eksotiske drikke dog i betydeligt mindre antal. Derfor er blyglaseret lertøj ligeledes fundet i større mængder end fajance, porcelæn og hvidt stentøj. Dette kan skyldes drikkenes trods alt nye tilværelse som nydelsesmiddel i det dansk-norske rige, hvorfor udbredelsen gradvist sker gennem overklasse, borgerskab og arbejderklassen, mens bønderne endnu mangler kendskab til forbruget grundet manglende ressourcer. Bønderne belyses dog som udgangspunkt hellere ikke i det byarkæologiske, da de boede udenfor byerne. Genstandskulturen kan derfor med forbrugsteoriene i mente, skildre en social og kulturel identitet, der udvides i takt med udbredelsen af handlen, hvorfor der kommer nye produkter til at fremvise en eksklusiv og luksuriøs komfort, udover det almene forbrug tilhørende laverestående samfundsklasser. På baggrund af kolonitidens stigende handel og udbredelse af eksotiske nydelsesmidler, skabes fundamentet for at nutidens europæiske samfund betragter forbruget af drikken, som en integreret del af kulturen og dagligdagen.

Litteraturliste

Ahlefeldt-Laurvig, J.: Dansk porcelæn - de blåblomstrede stel fra Den Kongelige Porcelainsfabrik, *Alt om antikviteter*, København 1980.

Ahlefeldt-Laurvig, J.: *Fajancer fra fabrikken i St. Kongensgade*, København 1970.

Ahlefeldt-Laurvig, J.: *Københavnske fajancer fra 1700-tallet*, København 1974.

Andersen, V.L.: Esplanaden versus Amager Strandpark - Kampen for nyere tids arkæologi, *Fra Vandkunsten til Vestpynten af Amager - 20 arkæologiske essays*, København 2006, s. 111-115.

Andersen, V.L.: Stadens Ureenlighed - Lossepladskultur i 1700-tallets København, *Kulturstudier*, Nr. 2, 2012, s. 73-105.

Asmussen, B.: Networks and faces between Copenhagen and Kanton 1730-1840, *Ph.D.-serie / CBS, Copenhagen Business School*, 23, København 2018.

Beaudry M.: Documentary Archaeology in the New World, *New Directions in Archaeology*, Cambridge 1988.

Bech, S.C.: Storhandelens by, *Københavns historie: 1728-1830*, bind 3, København 1981.

Berg, M.: Goods from the East, 1600-1800 : trading Eurasia, *Europe's Asian centuries*, Basingstoke 2015.

Bramsen, B.: Fajancens danske frontløber, *Antik & auktion*, nr. 7, 2012, s. 50-53.

Brimnes, N.: Indien – Tranquebar, Serampore og Nicobarerne, *Danmark og kolonierne*, København 2017.

Burke, P.: Cultures of translation in early modern Europe, *Cultures of translation in early modern Europe*, Cambridge 2007, s. 7-38.

Clemmensen, T.: *Kina og Danmark 1600-1950 - Kinafart og Kinamode*, København 1980.

Cranstone, D.; Newman, R.: *The Historical Archaeology of Britain: C.1540-1900*, Sutton 2001.

de Vries, J.: Understanding Eurasian trade in the era of the trading companies, *Goods from the east, 1600-1800 - trading Eurasia, Europe's Asian centuries*, Basingstoke 2015, s. 7-44..

Dixon, K.: Historical Archaeologies of the American West, *Journal of Archaeological Research*, Bind 22, Hæfte 3, September 2014, s. 177-22.

Dofour, P.S.: *Traitez, Nouveaux & curieux, Du Café, du Thé et du Chocolate*, 1693.

Douglas, M.: *Thought styles - critical essays on good taste*, London 1996.

Eliasson, F.E.: Småbyenes storhetstid, ca. 1500-1830, Del II, *Norsk Byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo 2006, s. 143-237.

Emerson, J.; Chen, J.; Gates, M.G.: *Porcelain stories - from China to Europe*, Seattle 2000.

Feldbæk, O.; Glamann, K.: Kolonierne i Asien og Afrika, *Danmarks Historie*, København 1980.

Feldbæk, O.: *Danske handelskompagnier 1616-1843 - oktrojer og interne ledelsesregler*, København 1986.

Feldbæk, O.: Den danske asienhandel 1616-1807: værdi og volumen, *Historisk tidsskrift*, 15, 1990, s. 320-352.

Fjellheim, B.: Fajanse, porselen og hvitt steintøy. *Fra Christianias bygrunn. Arkeologiske utgravninger i Revierstredet 5-7, Riksantikvarens skrifter nr. 4.*, Oslo 1981, s. 125-146.

Friedel, B.A.L.: *Fuldstændig Confectyr-og Conditorbog, eller grundig Underviisning til selv at forfærdige alle muelige Sorter Conditorsager, en Haandbog til Brug for Huusmødre, Mands- og Fruentimmer-Kokke*, København 1795.

Findes online: http://www.kb.dk/e-mat/dod/112308062690_bw.pdf (set 22/10-2018)

Gamrath, H.: Residens- og hovedstad, *Københavns historie: 1600-1728*, bind 2, København 1980.

Grandjean, L.B.: Blaablomstrede stel, *Skrifter / Den Kongelige Porcelainsfabrik* ; 11, København 1968.

Grandjean, L.B.: *Dansk Ostindisk Porcelæn*, København 1965.

Grandjean, L.B.: Det musselmalede stel, *Skrifter / Den Kongelige Porcelainsfabrik* ; 2, København 1950.

Grandjean, L.B.: *Kongelig dansk porcelain*, København 1962.

Gunnarsson, G.: Monopoly trade and economic stagnation : studies in the foreign trade of Iceland 1602-1787, *Utg. av Ekonomisk-Historiska Föreningen i Lund*, vol. 38, Lund 1983.

Gyllensvärd, B.: *Kinesisk og Ostindisk porcelæn*, København 1978.

Hansen, S.: Social og kulturel identitet belyst gennem fajance og porcelæn, *Kursus i Materiel kultur*, Afleveret 27/10-2017 (Upubliceret).

Hanway, J.: An essay on tea - considered as pernicious to health, obstructing industry, and impoverishing the nation : with a short account of its growth, and great consumption in these kingdoms : with several political reflections : in twenty-five letters addressed to two ladies, *A journal of eight days journey from Portsmouth to Kingston upon Thames*, London 1756, s. 201-361.

Findes online: <<https://catalog.hathitrust.org/Record/008597379>> (set 21/5-2019)

Hodacs, H.: Silk and tea in the north - scandinavian trade and the market for asian goods in eighteenth-century Europe, *Europe's Asian centuries*, London 2016.

Hoff, A.: Den danske chokoladehistorie, *Nydelsesmidlernes Danmarkshistorie, bind 3*, Højbjerg 2016.

Hoff, A.: Den danske kaffehistorie, *Nydelsesmidlernes Danmarkshistorie, bind 2*, Højbjerg 2015.

Hoff, A.: Den danske tehistorie, *Nydelsesmidlernes Danmarkshistorie, bind 1*, Højbjerg 2015.

Hoff, A.: *Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber: hverdagsliv 1771-1796 på herregården Bidstrup og i Horsens*, Horsens 2009.

Huitfeldt, J.: Tekanner, *Vi ser på kunsthåndverk i Norge*; 16, Oslo 1984.

Huitfeldt, J.: Porselenet fra Kina, *Vi ser på kunsthåndverk i Norge* ; 7, Oslo 1978.

Huitfeldt, J.: *Ostindisk porselen i Norge*, Oslo 1993.

Huitfeldt, J.: *Drømmen om Kina - kineserier fra europeiske slott til norsk folkekunst*, Oslo 2002.

Hutchinson, R.: Exotiska varor som förändrat vardagen, *Global historia från periferin: Norden 1600-1850*, Lund 2010, s. 117-136.

Hutchinson, R.: Historiske toll- og skipsanløpslister, *Årbog, Norsk maritim museum*, 2015 s. 79-88.

Hutchinson, R.: Historiske toll- og skipsanløpslister - tollregnskap som kilde, *Heimen*, Vol. 3, s. 275-287.

Høst-Madsen, L.: Nyere historisk arkæologi i fortiden og fremtiden. *Geffjon*, nr. 1. 2016, s. 102-129.

Jensen, V.: Historisk arkæologi - hvor går grænsen?, *Fund og nutid*, hæfte. 3, 1993, s. 243-250.

Johannessen, R.: *Kinesisk porselen i Norge på 1700-tallet*, Trondheim 2018.

Jörg, C.: *Porcelain and the Dutch China trade*, Haag 1982.

Karlsson, G.: Levestandarden i Norden 1750-1914, *Rapporter til den XX Nordiske historikerkongres*, Bind 3, Reykjavik 1987.

Kristensen, S.R.: Made in China: import, distribution and consumption of Chinese porcelain in Copenhagen c. 1600–1760, *Post-Medieval Archaeology*, Bind 48, Hæfte 1, 2014, s. 151-181.

Kristensen, S.R.: Registreringen af majolika, fajance, porcelæn, stengods og stettinergods, *KBM 3492 Amaliegade 40-42*, København 2008, s. 28-89.

Kristensen, S.R.: *KBM 3827 Rådhuspladsen, Metro Cityring - Post-medieval and modern pottery*, København 2015.

Lawrence, S.: Exporting Culture - Archaeology and the Nineteenth-Century British Empire, *Historical Archaeology*, Bind 37, Hæfte 1, Marts 2003, s. 20–33.

Linaa, J.: Keramik, kultur og kontakter – Køkken- og bordtøjets brug og betydning i Jylland 1350-1650, *Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter* ; 56, Højbjerg 2006, s. 157-172.

Magnússon, Á.: En islandsk eventyrer - Arni Magnussons optegnelser, *Memoirer og breve*, 28, København 1970.

McCracken, G.: *Culture & consumption - new approaches to the symbolic character of consumer goods and activities*, Bloomington 1988.

McLees, C.: Den forsømte kulturarven - Etterreformatorisk arkeologi, *Fortidsminneforeningens årbok*, 2007, s. 139-146.

McLees, C.: Materialities of Modernity and Social Practice in Trondheim c.1500-1800 – An Archaeological Contribution to the Study of Post-Medieval Norway, *Doctoral theses at NTNU* ; 26, Trondheim 2019

McLees, C.: Modernitetens mangfoldige materialiteter: Arkeologi som kilde til nyere tids historie i Norge, *Vitark vol. 10. 1537 – det vanskelige skillet. Forskning på og forvaltning av arkeologiske kulturminner fra nyere tid*, 2016, s. 55-76.

Molaug, P.: Leirkarmaterialet, *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen Oslo, Bind 2 - Feltene Oslogate 3 og 7, Bebyggelsesrester og funngrupper*, Oslo 1979, s. 47-58.

Molaug, P.: Leirkarmaterialet, *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen Oslo, Bind 3 - Søndre felt. Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper*, Oslo 1987.

Molaug, P.: Hovedtrekk i keramikkmaterialet, *Fra Christianias bygrunn. Arkeologiske utgravninger i Revierstredet 5-7, Riksantikvarens skrifter*, nr. 4, Oslo 1981, s. 147-154.

Nordeide, S.W.: *Erkebispegården i Trondheim: Beste tomte i by'n*, Trondheim 2003.

Opstad, L.: *Herrebøe fajance fabrique 1759 – minneutstilling 1959*, Oslo 1959.

Pedersen, M.: *KBM 3492 Amaliegade 40-42*, København 2008.

Pedersen, M.V.: *Luksus – forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013.

Pedersen, M.V.; Bregnsbo, M.: *Danmark - en kolonimagt, Danmark og kolonierne*, København 2017.

Poulsen, G.: Aalborgs historie, *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680*, Bind 2, Aalborg 1987.

Poulsen, G.: Aalborgs historie, *Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814*, Bind 3, Aalborg 1990.

Reed, I.: 1000 years of pottery. An analysis of pottery trade and use, *Meddelelser from the research project Fortiden i Trondheim bygrunn; Folkebibliotekstomten* ; 25, Trondheim 1990.

Reed, I.: 1537 - kontinuitet eller brudd i handelskontakter? Belyst med keramikk fra Trondheim, *1537-Kontinuitet eller brudd?*, 2011, s. 213-225.

Roberts, H.M.: *Excavations at Aðalstræti*, 2003, Reykjavik 2004.

Schia, E.: Feltene Oslogate 3 og 7, Bebyggelsesrester og funngrupper, *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen Oslo*, Bind 2, Oslo 1979.

Schia, E.: Søndre felt. Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper, *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen Oslo*, Bind 3, Oslo 1987.

Schia, E.: Fra Christianias bygrunn - arkeologiske utgravninger i Revierstredet 5-7, *Riksantikvarens skrifter*, vol. 4, Oslo 1981.

Sethre, J.E.: I skjæringspunktet mellom arkeologi og historie - En mikrostudie av levekår på Kjerringåsen, *Heimen*, Bind 54, Hæfte 3, 2017, s. 257 - 274.

Smith, K.: Gilsbakki in Hvítársíða, Western Iceland - Preliminary Report of Investigations 2008, *Research Reports of the Circumpolar Laboratory*, No.1, 2009.

https://www.researchgate.net/publication/259741883_Gilsbakki_in_Hvitarsida_Western_Iceland_Preliminary_Report_of_Investigations_2008

Sprauten, K.: Byen ved fæstningen - fra 1536 til 1814, *Oslo bys historie*, Bind 2 Oslo 1992.

Stick, A.: Historisk arkæologi – en fælles fortidig virkelighed, *Arkæologisk Forum*, nr. 26, 2012, s. 34-36.

Sveinbjarnardóttir, G.: Farm abandonment in medieval and post-medieval Iceland : an interdisciplinary study, *Oxbow Monograph* ; 17, Oxford 1992.

Sveinbjarnardóttir, G.: Pottery found in excavations in Iceland / Leirker á Íslandi, *Rit Hins íslenska fornleifafélags og Þjóðminjasafns Íslands* ; 3, Reykjavík 1996.

Sveinbjarnardóttir, G.: Reykholt : Archaeological Investigations at a High Status Farm in Western Iceland, *Publications of the National Museum of Iceland* ; 29, Reykjavík 2012.

Thorsteinsson, B.: Island, *Politikens Danmarks historie*, København 1985.

Torgeirsdóttir, S.: *Rannsókn á lerikerum frá Adalstræti og Bessastöðum*, Reykjavík 2010.

<<https://skemman.is/handle/1946/4377>>

Trentmann, F.: *Empire of things - how we became a world of consumers, from the fifteenth century to the twenty-first*, London 2016.

Trentmann, F.: *The Oxford handbook of the history of consumption*, Oxford 2012.

Veblen, T.: *The theory of the leisure class - An economic study of institutions*, London 1972.

Vilhjálmsson, V. Ö.: Kaptajn, købmand og helligmand, *Skalk*, nr. 6, 2013, s. 18-27.

Wienberg, J.: Historisk arkæologi i samtiden, *META - Medeltidsarkeologisk tidskrift*, Nr. 2, 2005, s. 66-78.

Wilkie, L.: Documentary archaeology, *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, Cambridge 2006, s. 13-33.

Hjemmesider:

Brimnes, N.: *Asiatisk Kompagni*, Redigeret 4/1-2012 (set 4/2-2019).

<<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/asiatisk-kompagni/>>

Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1783, 12-3/1783, s. 70-74, sidst redigeret 9/11/2015 (set 20/5-2019)

<<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-anlangende-overdaadigheds-indskraenkning-i-bondestanden-12-marts-1783/>>

Holberg, L.: For og imod Te, Kaffe og Tobak, *Ludvig Holbergs Epistler*, bind 2, 1748, s. 61-65, sidst redigeret 21/1-2016 (set 11/01-2019).

<<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/ludvig-holberg-for-og-imod-te-kaffe-og-tobak-1748/>>

Jørgensen, H.: *Danske handelsveje fra Ostindien til Kina og deres kulturelle aftryk gennem kolonial- og luksusvarer*, sidst redigeret 7/12-2018 (set 4/2-2019).

<<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danske-handelsveje-fra-ostindien-til-kina-og-deres-kulturelle-aftryk-gennem-kolonial-og-luksusvarer/>>

Knudsen-Svane, A.: *Grundlæggelsen af kolonien Tranquebar - 1620-1630*, redigeret 7/12-2018 (Set 4/2-2019).

<<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/grundlaeggelsen-af-kolonien-tranquebar-1620-1630/>>

Hutchison, R.: *Historiske toll- og skipsanløpslister* (set 22/10-2018)

<https://tidvis.no/tollistene/>

Vilhjálmsson, B.: *Hver er elsti kaupstaður á Íslandi?*, Publisert 27/4-2017 (set 11/3-2019)

<<https://www.visindavefur.is/svar.php?id=73186&fbclid=IwAR1nhSR57BR0DzoXbFPsxyzkpEMhS-3Fi2Fbebbg8k7Snksb7yZiJJcMc14U>> (set 11/3-2019)

Vilhjálmsson, V. Ö.: *Types of faience recovered from the wreck of de Melckmeyt in 1993* (set 14/01-2019)

<https://www.fornleifur.blog.is/users/5c/fornleifur/files/types_de_melckmeyt_18108.pdf>

Bilag

Bilag 1) Asiatick Kompagnis hjemkomne ladninger 1732-1807

Bilag 2) Genstandsmateriale fra København

Bilag 3) Genstandsmateriale fra Norge og Island

Bilag 4) Undersøgte varer fra norske toldlister

Bilag 5) Digt af Anders Bording fra Den Danske Mercurius 1669